

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

De staat van de archeologische rijksmonumenten

Bouwstenen voor een betere instandhouding

G.Mauro (red.)

De staat van de archeologische rijksmonumenten

*Bouwstenen voor een betere
instandhouding*

G.Mauro (red.)

Colofon

**De staat van de archeologische rijksmonumenten;
Bouwstenen voor een betere instandhouding**

Redactie: G. Mauro

**Auteurs: R. Ammerlaan, J. Bouwmeester, W. Derickx, J. van Doesburg, D. Jansen, J.W. de Kort, A. Luksen, G. Mauro, B. van Os,
H. Pennock, E. Raap, E. Rensink, E. Romeijn, I. Roorda, D. Schmutzhart, J. Schreurs, J. Stöver**

Illustraties: M. Haars (BCL-Archaeological Support), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed tenzij anders vermeld

Tekstredactie: G. van Kempen (OnlyHuman), R. Lauwerier, G. Mauro en H. Pennock

Omslagfoto: Medewerkers van BAAC voeren een veldinspectie uit op een Vliedberg in kader van de nulmeting (bron: BAAC)

Datum van verschijnen: 15 augustus 2022

Opmaak en productie: Xerox/Osage

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Samenvatting	5		
1 Op weg naar een betere instandhouding	9		
1.1 Instandhouding archeologische rijksmonumenten	9		
1.2 Aanleiding	10		
1.2.1 Subsidieregeling Instandhouding Monumenten	10		
1.2.2 Instandhoudingsopgave archeologische rijksmonumenten	10		
1.3 Programma Instandhouding van Archeologische Rijksmonumenten	10		
1.4 Onderzoeksvragen	11		
1.5 Rol van het Rijk	11		
1.6 Voor wie is dit rapport bedoeld?	12		
1.7 Leeswijzer	12		
1.8 Dankwoord	12		
2 Beschrijving archeologisch rijksmonumentenbestand	13		
2.1 Inleiding	13		
2.2 Kengetallen rijksmonumenten	14		
2.3 Kengetallen complexen	17		
3 De fysieke staat	19		
3.1 Wat is de fysieke staat?	19		
3.1.1 Fysieke kwaliteit	20		
3.2 Factoren die de fysieke staat bedreigen	20		
3.3 Nieuwe inzichten	21		
4 De actuele staat van de archeologische rijksmonumenten	23		
4.1 Inleiding	23		
4.2 Definitie van actuele staat van archeologische complexen	23		
4.3 Bepaling van de actuele staat	24		
4.3.1 Huidige toestand	24		
4.3.2 Conserveringstoestand vondstmateriaal	25		
4.3.3 Belevingswaarde	26		
4.4 Begrenzing, selectie en datakeuze	26		
4.4.1 Begrenzing complexen	26		
4.4.2 Selectie methoden en intensiteit van veldwerk	26		
4.4.3 Gebruik van data	27		
4.5 De nulmeting: onderzoeksvragen	27		
4.5.1 Vragen op het niveau van het archeologisch rijksmonument	27		
4.5.2 Vragen op het niveau van het archeologisch complex	28		
4.6 De nulmeting: resultaten	28		
4.6.1 Huidige toestand van de complexen	28		
4.6.2 Conserveringstoestand van kwetsbaar en niet-kwetsbaar vondstmateriaal	32		
4.6.3 De belevingswaarde van de zichtbare archeologische complexen	33		
4.7 Conclusie: de actuele staat van de rijksmonumenten	34		
4.7.1 Van complex naar rijksmonument	34		
4.7.2 De instandhoudingsopgave van monumenten op basis van de huidige toestand van archeologische complexen	34		
4.7.3 Conserveringstoestand van rijksmonumenten	35		
4.7.4 Belevingswaarde van rijksmonumenten	35		
5 Eigenaren en hun rijksmonument	37		
5.1 Inleiding	37		
5.2 Verdeling archeologische rijksmonumenten in vier categorieën eigenaren	39		
5.3 Contacten met eigenaren in het kader van de nulmeting	40		
5.4 Eigenaren en Sim Archeologie	41		
5.5 Vragen aan eigenaren	43		
5.5.1 Kennis van en omgang met het rijksmonument	44		
5.5.2 Onderhoud van het rijksmonument	44		
5.5.3 Subsidieregelingen	44		
5.5.4 Wet- en regelgeving	45		
5.5.5 Informatievoorziening	46		
5.5.6 Overige wensen	46		
6 Het toekomstperspectief bij autonome ontwikkeling	47		
6.1 Inleiding	47		
6.2 Klimaatverandering en energietransitie	47		
6.2.1 Risico's en kansen klimaatverandering en energietransitie	48		
6.3 Demografische ontwikkeling en verstedelijking	49		
6.3.1 Risico's en kansen demografische ontwikkeling en verstedelijking	51		
6.4 Ontwikkelingen in de agrarische sector	53		
6.4.1 Risico's en kansen agrarische sector	54		
6.5 Ontwikkelingen in natuurbeleid en -beheer	54		
6.5.1 Risico's en kansen natuurbeleid en -herstel	56		
6.6 Recreatie	58		
6.6.1 Risico's en kansen recreatie	58		
6.7 Veranderingen in wet- en regelgeving en beleid	59		
6.7.1 Risico's en kansen verschuiving bevoegd gezag archeologische rijksmonumenten naar gemeenten	59		
6.7.2 Behoud in situ, integrale afweging en druk om de beschikbare ruimte	60		
6.7.3 Rol minister van OCW	60		
7 Naar een betere instandhouding	61		
7.1 Inleiding	62		
7.2 Een driedelige strategie	62		
7.3 Cyclische monitor	63		
7.4 Instrumenten voor instandhouding	64		

7.4.1	Financiële instrumenten	64	7.6.1	Communicatie met eigenaren	75
7.4.2	Financiering klein onderhoud	64	7.7	Kennisontwikkeling en kennisverspreiding op het gebied van instandhouding	78
7.4.3	Financiering groot onderhoud	67			
7.4.4	Archeologische rijksmonumenten in museale opstelling	69	8	Conclusies en bouwstenen voor een betere instandhouding	79
7.4.5	Financiering instandhouding archeologische rijksmonumenten in agrarisch grondgebruik	69	8.1	Beantwoording onderzoeksvragen	79
7.5	Wettelijke instrumenten voor instandhouding	73	8.2	Bouwstenen voor een betere instandhouding	81
7.5.1	Erfgoedwet & vergunningsplicht	73			
7.5.2	Omgevingsvergunning	75	Literatuur		85
7.5.3	Behoud ex situ	75			
7.6	Communicatie	75	Begrippenlijst		87

In ons land liggen bijna 1500 archeologische rijksmonumenten. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft de terreinen deze status verleend vanwege hun schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde. Deze monumenten bevatten een of meerdere complexen variërend van vroeg-prehistorische jachtkampjes tot verdedigingswerken. Het overgrote deel bevindt zich op land, een handvol ligt onder water. Het merendeel ligt in de provincies Gelderland, Groningen en Friesland. Het gaat voornamelijk om grafheuvels en terpen, merendeels natuurgebied (56%), landbouwgrond (32%) of bebouwd terrein (8%). De archeologische rijksmonumenten genieten wettelijke bescherming via de *Erfgoedwet*. Voor werkzaamheden die een beschermd monument (mogelijk) beschadigen of ontsieren, is een vergunning vereist. Behoud in situ, waarbij archeologische resten beschermd worden op de plek waar ze zijn aangetroffen, vormt het uitgangspunt voor beleid. Daarmee is echter duurzame instandhouding niet automatisch gegarandeerd. Natuurlijke degradatie en grondbewerking kunnen de monumenten zo beschadigen dat deze als onvervangbare kennisbron van het verleden verloren gaan. Rijksmonumenten waarvan de archeologische resten ondiep onder of zichtbaar aan het huidige maaiveld liggen, zijn het meest kwetsbaar voor bodemverstoring. 'Instandhouding' is daarmee geen passief begrip, maar vergt actieve zorg voor de fysieke kwaliteit van het archeologisch rijksmonument. Eigenaren van archeologische rijksmonumenten kunnen voor onderhoud een financiële bijdrage vragen via de Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (Sim). Ze maken daar echter weinig gebruik van. In 2012-2018 hebben slechts 33 eigenaren een Sim-aanvraag ingediend. In tegenstelling tot gebouwde rijksmonumenten hebben eigenaren van archeologische rijksmonumenten nauwelijks baat bij de instandhouding van deze monumenten. Uit een kleine steekproef, uitgevoerd door het Archeologisch Diensten Centrum (ADC), bleek dat er wel degelijk sprake is van achterstallig onderhoud. Van de 45 bezochte archeologische rijksmonumenten waren er 34 die onderhoud behoeften. Iets meer dan de helft verkeerde in redelijke staat, bijna een kwart was in matige staat en de overige 22% in slechte staat.

Het Rijk heeft de instandhoudingsopgave voor archeologische rijksmonumenten opgepakt. Dit is verwoord in de beleidsbrief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Erfgoed telt: De betekenis van erfgoed voor de samenleving*. Het kabinet zet in op een integrale aanpak, namelijk het opzetten van een landelijke monitor archeologische rijksmonumenten, het verbeteren van de financiering van klein onderhoud en een betere communicatie met eigenaren. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dit uitgewerkt in het programma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten. Voor de nieuw op te zetten monitor van archeologische rijksmonumenten is een nulmeting uitgevoerd. Volgens een vast protocol zijn in totaal 1274 archeologische monumenten visueel geïnspecteerd. Ook zijn soms boringen verricht. Deze onderzoeken bieden inzicht in de actuele staat van de beschermde archeologische monumenten en hierin aanwezige complexen, zoals grafheuvels, kasteelruïnes en terpen, en leggen een basis voor toekomstige monitoronderzoeken. Zo zijn veranderingen en trends te volgen, die weer aanleiding kunnen zijn voor specifieke maatregelen gericht op een duurzaam behoud van het monumentenbestand. Van de onderzochte monumenten bevindt zich op bijna een derde (32%) tenminste één complex in matige of slechte staat. De complexen in de resterende monumenten verkeren in redelijke tot goede staat. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de visuele inspectie minder geschikt is voor het vaststellen van de huidige toestand van complexen gelegen in landbouwgebied. Met de gekozen methode zijn kleinere, zichtbare complexen vaak goed te beoordelen. Dat ligt anders bij grotere complexen in bouwland en grasland. Grootschalige verstoringen zijn in de regel niet of minder goed herkenbaar als fysieke verstoring aan het oppervlak. Ook al oogt de staat van het complex in de huidige situatie stabiel, het complex kan al vele decennia fysiek zijn aangetast door agrarisch gebruik. Eigenaren hebben een essentiële rol bij de instandhouding van hun archeologische rijksmonumenten. De groep eigenaren is heel divers. Om zicht te krijgen op hun kennis en behoeften hebben we ze ondergebracht in vier categorieën, namelijk overheden, terreinbeherende organisaties, particulieren en overige eigenaren zoals

nuts- en verzekeringsbedrijven. De overheden en particulieren blijken ieder ongeveer een derde van het totaal aantal monumenten in handen te hebben. Binnen de overheid zijn de gemeenten met ruime voorsprong de grootste groep. De andere twee categorieën – overige en terreinbeherende organisaties – hebben respectievelijk 17 en 16% in handen. Als we echter kijken naar het oppervlak is de verdeling anders. Het aandeel van de terreinbeherende organisaties is dan een stuk groter (35%) ten koste van de particulieren en de overige eigenaren. Staatsbosbeheer is de grootste eigenaar, zowel in aantal archeologische rijksmonumenten (15%) als in oppervlakte (25%).

Vooraf terreinbeherende organisaties maken gebruik van de Sim Archeologie. Van de particuliere eigenaren heeft niet meer dan ongeveer een procent een beroep gedaan op de Sim Archeologie. Voor de evaluatie van de Sim Archeologie zijn de aanvragen uit 2012-2018 geanalyseerd. Verder is gesproken met een aantal terreinbeherende organisaties en met eigenaren die wel en geen Sim-subsidie hebben aangevraagd. Als mensen al weet hebben van deze regeling, staan ze hier kritisch tegenover. Om uiteenlopende redenen maken zij er geen gebruik van. De onvrede over de regeling blijkt ook uit de forse terugloop in aanvragen.

Het vraagstuk rondom de instandhouding van archeologische rijksmonumenten zal op middellange termijn alsnog groter worden. In de nabije toekomst zullen enkele grote ruimtelijke ontwikkelingen plaatsvinden. Deze hangen samen met de klimaatverandering, energietransitie, demografische dynamiek, verstedelijking en veranderingen in de landbouw, recreatie en het natuurbeheer. Ze leiden tot meer druk op de ruimte, waarbij archeologische en andere belangen zorgvuldig tegen elkaar moeten worden afgewogen. Sommige ruimtelijke ontwikkelingen bieden juist kansen. Ook de invoering van de *Omgevingswet* noopt tot alertheid. Met de verschuiving van het bevoegd gezag bij meervoudige vergunningaanvragen van Rijk naar gemeenten kunnen de archeologische rijksmonumenten onder grotere druk komen te staan. Goede afstemming en communicatie tussen beide overheden zijn hierbij van groot belang.

Voor het verbeteren van de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten wordt een driedelige strategie aangeraden. Deze berust op drie pijlers: een cyclische monitor, effectieve instrumenten en een goede communicatie met eigenaren en gemeenten.

De frequentie van de monitor is afhankelijk van de mate waarin een archeologisch rijksmonument wordt bedreigd. In een cyclus van negen jaar worden alle archeologische rijksmonumenten ten minste eenmaal in het veld geïnspecteerd. Sommige zullen vaker moeten worden beoordeeld. Monumenten waarvan de nulmeting heeft aangetoond dat deze grotendeels verstoord zijn, dienen nader te worden onderzocht. Als blijkt dat er geen of nauwelijks nog archeologische informatie in de bodem aanwezig is, dan kan het monument uit het Rijksmonumentenregister worden verwijderd. Met instrumenten voor instandhouding worden zowel financiële als wettelijke middelen bedoeld. Bij de eerste is een onderscheid gemaakt in klein en groot onderhoud en rijksmonumenten gelegen in agrarische gronden. Het ontwikkelen van een apart financieel regime voor archeologische rijksmonumenten kan een uitkomst bieden. Overweeg eigenaren de mogelijkheid te bieden zelf klein onderhoud te plegen met een goede subsidieregeling of ermee in te stemmen dat het Rijk het onderhoud uitsteedt aan derden. In veel gevallen zal klein of groot onderhoud van een rijksmonument in agrarisch gebruik geen haalbare kaart zijn. Aankoop en het met de eigenaar overeenkomen van kwalitatieve verplichtingen liggen meer voor de hand. Dat vereist wel goede contacten met de agrarische bedrijven, meeliften op landelijke en regionale ontwikkelingen en kansen benutten die zich voordoen. Dit kan samen met provincies op een projectmatige basis worden opgepakt. Met de vergunningsplicht wordt getracht zo veel mogelijk aantasting van het archeologische monument te voorkómen. Mocht degradatie snel verlopen, is deze niet af te remmen of zijn de noodzakelijke maatregelen te kostbaar, dan kan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap kiezen voor behoud ex situ of het monument opgeven en schrappen uit het Rijksmonumentenregister.

Betrokkenheid en belangstelling van eigenaren zijn onmisbaar voor een betere instandhouding van de archeologische rijksmonumenten. Het is daarom zaak dat het Rijk in contact blijft in deze

groep. Communicatie met eigenaren dient het draagvlak voor instandhouding te vergroten en inzicht te geven in waar eigenaren tegen aanlopen en wat hun behoeften zijn.

Naast monitor, instrumenten en communicatie blijven ook kennisontwikkeling en kennisverspreiding onontbeerlijk voor een duurzame instandhouding van de archeologische rijksmonumenten.

1 Op weg naar een betere instandhouding

G. Mauro

In ons land liggen bijna 1500 archeologische rijksmonumenten. Zo'n aanwijzing is geen garantie dat een waardevol archeologisch terrein voor de volgende generaties behouden blijft. Dat vergt klein en soms ook groot onderhoud. Eigenaren kunnen hiervoor subsidie aanvragen, maar maken daar weinig gebruik van. Het aantal subsidieaanvragen loopt de laatste jaren zelfs terug. Terwijl onderzoek aantoonde dat de archeologische monumenten er lang niet allemaal goed bij liggen. Blijkbaar wordt het beschikbare budget niet benut waarvoor het bedoeld is. In tegenstelling tot gebouwd rijksmonumenten hebben eigenaren van archeologische rijksmonumenten nauwelijks baat bij de instandhouding van deze monumenten.

Om de instandhouding op een hoger peil te brengen kiest het kabinet voor een integrale aanpak met een landelijke monitor archeologische monumenten, verbetering van de communicatie met eigenaren en financiering van klein onderhoud. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dit opgepakt met het programma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten (2018-2021). Dit rapport vormt daarvan de weerslag. Het presenteert de uitkomsten van zes onderzoeksprojecten binnen het programma en eindigt met concrete aanbevelingen om de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten te verbeteren.

1.1 Instandhouding archeologische rijksmonumenten

Nederland telt bijna 1500 archeologische rijksmonumenten (afb. 1.1).¹ De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft de terreinen als zodanig aangewezen vanwege hun schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde.² De rijksmonumenten liggen verspreid over heel Nederland en variëren van vroeg prehistorische jachtkampjes tot verdedigingswerken uit de nieuwe tijd. Het overgrote deel bevindt zich op land, acht liggen onder water.

De archeologische rijksmonumenten genieten wettelijke bescherming middels de *Erfgoedwet*.³ Ze mogen niet zonder vergunning beschadigd of ontsierd worden. Behoud in situ, waarbij archeologische resten beschermd worden op de plek waar ze zijn aangetroffen, vormt het uitgangspunt voor beleid. Het beginsel van het conserveren en in stand houden van archeologische monumenten is ontleend aan het Verdrag van Valletta.⁴ Maar daarmee is duurzame instandhouding niet automatisch gegarandeerd.⁵ Natuurlijke degradatie en grondbewerking kunnen de monumenten zo beschadigen dat de archeologische informatie- en belevingswaarde verminderen.⁶ 'Instandhouding' is daarmee geen passief begrip maar vergt actieve zorg voor de fysieke kwaliteit van het archeologisch rijksmonument. Klein onderhoud zoals regelmatig maaien en houtopslag verwijderen, is vaak essentieel. Soms is ook groot onderhoud

noodzakelijk. Denk aan het herstel van de steilrand van een terp, het terugleggen van een deksteen op een hunebed en de aanleg van een hoogwatersloot rondom het rijksmonument. Daarna volstaat klein onderhoud met reguliere beheersmaatregelen.

Archeologische rijksmonumenten (2021)

1:3.000.000

Afb. 1.1 Overzicht van de archeologische rijksmonumenten in Nederland.

- ¹ Bij de start van de nulmeting in het programma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten (zomer 2018) waren er 1466 ingeschreven in het Rijksmonumentenregister, waarvan 1458 monumenten op het land
- ² Basis voor aanwijzing, zie artikel 3.1 *Erfgoedwet*.
- ³ Voorheen de *Monumentenwet* 1988.
- ⁴ Artikel 8.80, tweede lid, onder d en artikel 4, onderdeel ii Verdrag van Valletta.
- ⁵ Jansen & Coenen 2014; Datema 2015; voor in situ bij planologische bescherming zie o.a. Koot et al. 2021.
- ⁶ Een archeologisch rijksmonument is een door het Rijk wettelijk beschermd archeologisch terrein. Monumenten zijn juridisch gezien alle gebouwde en aangelegde monumenten ongeacht of ze wel of niet beschermd zijn. Voor de leesbaarheid van dit rapport is ervoor gekozen 'monument' regelmatig te gebruiken als synoniem voor 'archeologische rijksmonument'. Op plaatsen waar de term monument wordt gebruikt, dient deze dus te worden gelezen als archeologisch rijksmonument.

1.2 Aanleiding

1.2.1 Subsidieregeling Instandhouding Monumenten

Eigenaren van archeologische rijksmonumenten kunnen voor het klein en groot onderhoud een financiële bijdrage vragen via de Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (Sim). De Sim is een van de regelingen die onder de *Erfgoedwet* vallen en geldt sinds 1 juli 2016. Hiervóór bestond het Besluit Rijkssubsidiëring Instandhouding Monumenten (Brim). De Brim-regeling was in eerste instantie bedoeld voor de instandhouding van gebouwde rijksmonumenten en vanaf 2012 ook voor archeologische rijksmonumenten. Jaarlijks stelt het Rijk via de Sim 800.000 euro beschikbaar voor de instandhouding van archeologische rijksmonumenten. Van deze regeling wordt echter weinig gebruik gemaakt: in zes jaar (2012-2018) is slechts zo'n 1,2 miljoen euro uitgekeerd voor archeologische monumenten en het aantal aanvragen loopt de laatste jaren behoorlijk terug.⁷

1.2.2 Instandhoudingsopgave archeologische rijksmonumenten

Dat de staat van sommige archeologische monumenten beslist te wensen overlaat, bleek uit een kleine steekproef door het Archeologisch Diensten Centrum (ADC) in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2015. Van de 45 bezochte archeologische rijksmonumenten waren er 34 die onderhoud behoeft. Iets meer dan de helft verkeerde in redelijke staat, bijna een kwart was in matige staat en de overige 22% in slechte staat.⁸ De archeologische rijksmonumenten zijn er beduidend slechter aan toe dan de gebouwde.⁹ Kortom, er is wel budget beschikbaar voor de instandhouding van archeologische rijksmonumenten, maar dit wordt onvoldoende aangewend.

1.3 Programma Instandhouding van Archeologische Rijksmonumenten

Het Rijk heeft de instandhoudingsopgave voor archeologische rijksmonumenten opgepakt. In de beleidsagenda *Archeologische monumentenzorg 2017-2020* zijn ambities opgenomen voor de instandhouding van het archeologisch erfgoed.¹⁰ Deze zijn nader uitgewerkt in de beleidsbrief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Erfgoed telt: De betekenis van erfgoed voor de samenleving*.¹¹ Het kabinet zet in op een integrale aanpak, namelijk een betere communicatie met eigenaren, financiering van klein onderhoud, en een landelijke monitor archeologische monumenten.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dit uitgewerkt in het deelprogramma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten.¹² Dit heeft als doel een betere en effectievere instandhouding van de archeologische rijksmonumenten op het land. De instandhouding van archeologische rijksmonumenten onder water is opgepakt binnen het programma *Maritiem Erfgoed Nederland*.

Het programma liep van 2018 tot en met 2021 en bestaat uit zes projecten met de volgende doelen (afb 1.2):

- *Monitor archeologische rijksmonumenten*: (1) een nulmeting uitvoeren van de fysieke kwaliteit van alle archeologische rijksmonumenten en (2) een cyclische monitor opzetten om de fysieke staat van deze monumenten ook in de toekomst in kaart te brengen;
- *Communicatie met eigenaren*: een basis leggen voor een duurzame relatie tussen het Rijk en eigenaren van archeologische rijksmonumenten, en hen bewust maken van de waarde van hun monument;
- *Instrumenten voor instandhouding*: bestaande instrumenten voor instandhouding verbeteren en/of nieuwe ontwikkelen;
- *Data-infrastructuur voor instandhouding*: de verkregen data over de monumenten en hun eigenaren borgen en toegankelijk maken;
- *Kennis voor instandhouding*: kennis over instandhouding van monumenten ontwikkelen en verspreiden;
- *Maatregelen*: fysieke maatregelen op archeologische rijksmonumenten treffen waarbij zo veel mogelijk bevindingen uit de andere

⁷ Schut 2020.

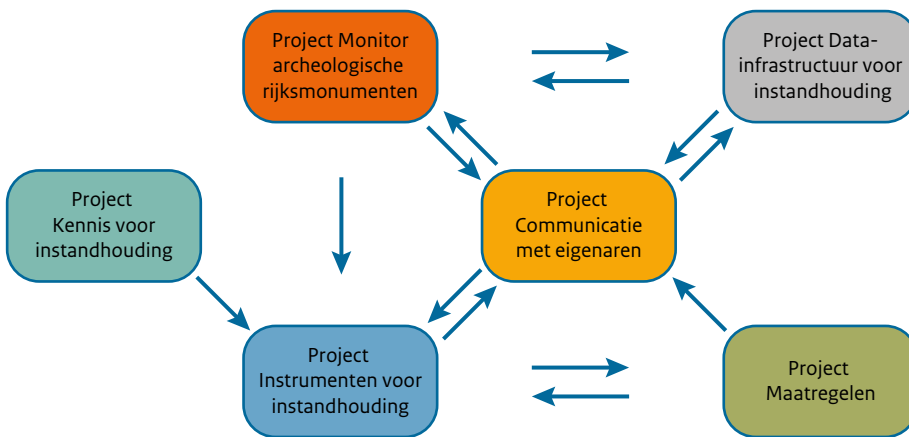
⁸ Datema 2015.

⁹ <https://erfgoedmonitor.cultureelerfgoed.nl/mosaic/dashboard/fysieke-staat-gebouwd-erfgoed>, geraadpleegd op 26 november 2021

¹⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2016, 3 (specifiek punten 16 en 17).

¹¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2018b, 16.

¹² Het deelprogramma maakt deel uit van het programma Kennis voor Archeologie.

Afb. 1.2 De zes projecten van het programma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten.

projecten in de praktijk worden getoetst. De ervaringen worden gedocumenteerd en gedeeld.

Deze projecten zijn onderling verbonden. Zo is tijdens de nulmeting contact gelegd met de eigenaren. Vanuit het project Communicatie met eigenaren is bepaald op welke wijze dit contact diende te verlopen.

1.4 Onderzoeksvragen

Dit rapport richt zich op de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten op land. Daarbij komen de volgende onderzoeksvragen aan bod:

- wat is de samenstelling van het bestand aan archeologische rijksmonumenten op land?
- welke factoren bepalen de fysieke staat?
- wat is de huidige fysieke staat van alle archeologische rijksmonumenten op land en hoe groot is de instandhoudingsopgave?
- welke typen eigenaren zijn er te onderscheiden en wat is hun houding ten opzichte van hun monument(en)?
- wat zijn de verwachtingen op middellange termijn als er niets verandert in het archeologiebeleid?
- hoe komen we tot een optimale zorg voor onze archeologische rijksmonumenten?

1.5 Rol van het Rijk

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft zich met de ondertekening van het Verdrag van Valletta in 1992 verplicht het archeologisch erfgoed als bron van het Europese gemeenschappelijke geheugen en als middel voor geschiedkundige en wetenschappelijke studie te beschermen, door het zo veel mogelijk in situ (ter plaatse, in of op de bodem) te behouden. Het verdrag verplicht onder meer tot: 'de vorming van archeologische reservaten (...) ter wille van het behoud van tastbaar bewijs voor bestudering door toekomstige generaties'.¹³

Met de aanwijzing van archeologische rijksmonumenten (*Erfgoedwet*) en de vergunningsplicht voor ingrepen op rijksmonumenten (*Omgevingswet*) geeft de minister invulling aan deze verdragsverplichting.¹⁴

In de *Erfgoedwet* is een instandhoudingsplicht voor rijksmonumenten opgenomen.¹⁵ Deze plicht is neergelegd bij de eigenaar. Die moet zorgen dat het monument zo wordt onderhouden dat behoud daadwerkelijk gewaarborgd is.¹⁶ Voor archeologische rijksmonumenten is dit echter niet altijd realistisch. Eigenaren weten niet altijd welke maatregelen gewenst zijn om het rijksmonument in stand te houden. Ook kan de instandhouding op gespannen voet staan met het reguliere grondgebruik. De exploitatie van de gronden waarop de monumenten liggen, vormt soms een wezenlijk deel van een bedrijfsinkomen – dit geldt voor agrarisch grondgebruik maar ook voor productiebos. Instandhoudingsmaatregelen

¹³ Artikel 2, onderdeel ii Verdrag van Valletta.

¹⁴ Artikel 3.1 *Erfgoedwet* en artikel 5.1., eerste lid, onder a *Omgevingswet*.

¹⁵ De instandhoudingsplicht is opgenomen in het overgangsrecht van de *Erfgoedwet*. Op grond van artikel 9.1, eerste lid, onder a *Erfgoedwet* blijft artikel 11 *Monumentenwet* 1988 (verbod op beschadiging of vernieling van rijksmonumenten) nog van toepassing tot de inwerkingtreding van de *Omgevingswet*. Dat artikel is door artikel 10.18 *Erfgoedwet* uitgebreid met de instandhoudingsplicht. Een eigenaar voldoet niet aan de instandhoudingsplicht als hij of zij (het gewijzigde) artikel 11, eerste lid *Monumentenwet* 1988 overtreedt: 'Het is verboden een beschermd monument te beschadigen of te vernielen, of daaraan onderhoud te onthouden dat voor de instandhouding daarvan noodzakelijk is.'

¹⁶ In artikel 1.1 *Erfgoedwet* wordt onder rijksmonument verstaan: 'monument of archeologisch monument dat is ingeschreven in het Rijksmonumentenregister'.

kunnen dan leiden tot inkomstenderving. In de *Omgevingswet* zal de instandhoudingsplicht dan ook niet gelden voor archeologische rijksmonumenten. Wel is er in de *Omgevingswet* en in de algemene maatregel van bestuur sprake van een algemene en specifieke zorgplicht. Hoe die eruit komen te zien, is nog onbekend. Er speelt nog iets anders. Zoals reeds beschreven kunnen eigenaren kunnen een financiële bijdrage vanuit de Sim aanvragen voor de instandhouding van archeologische rijksmonumenten. Maar anders dan bij gebouwd erfgoed hebben zij geen gebruiksgenot van hun archeologische rijksmonument en daardoor geen voordeel van de instandhouding. Sterker nog, instandhoudingsmaatregelen kunnen negatieve financiële gevolgen hebben voor de eigenaren. Bovendien moeten eigenaren bij een Sim-aanvraag 40% van de instandhoudingskosten zelf opbrengen. Vooral particuliere eigenaren zullen zich daarom niet snel verantwoordelijk voelen voor de instandhouding van hun archeologische rijksmonumenten. Terwijl een aanzienlijk deel daarvan, circa 35%, juist in handen is van particulieren. Veel van hen blijken zich niet geroepen te voelen tot actieve instandhouding.

1.6 Voor wie is dit rapport bedoeld?

De conclusies en bouwstenen voor een betere instandhouding aan het eind van dit rapport zijn in de eerste plaats bestemd voor de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tevens biedt dit rapport nieuwe informatie die relevant is voor professionals in de archeologische monumentenzorg en anderen die in de praktijk betrokken zijn bij de instandhouding van archeologische rijksmonumenten. Ook voor eigenaren en beheerders biedt het rapport interessante en relevante informatie.

1.7 Leeswijzer

De publicatie is opgebouwd uit acht hoofdstukken. Voorbeelden uit de praktijk zijn in kaders weergegeven. Hoofdstuk 2 beschrijft hoe het bestand aan

archeologische rijksmonumenten op het land is opgebouwd. Hoofdstuk 3 noemt de factoren die de fysieke staat van de monumenten bepalen. Hoofdstuk 4 bevat de resultaten van de nulmeting van de landelijke monitor. Aan de hand van deze gegevens kunnen we een beeld geven van de huidige fysieke staat van archeologische rijksmonumenten. Hoofdstuk 5 onderscheidt categorieën eigenaren en hoe zij zich verhouden tot hun monument. Hoofdstuk 6 bevat een onderbouwde inschatting van de situatie op middellange en lange termijn als er niets in het (erfgoed)beleid zou veranderen. Hoofdstuk 7 geeft aan hoe we tot een effectievere en betere instandhouding kunnen komen van de archeologische rijksmonumenten op land. In het laatste hoofdstuk volgen de conclusies en aanbevelingen.

1.8 Dankwoord

Dit rapport is tot stand gekomen met hulp van veel medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Daarnaast hebben veel personen die niet verbonden zijn aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een belangrijke bijdrage geleverd. Speciale dank gaat uit naar Monique Barwasser, Gertie Bergsma, Chrystel Brandenburgh, Saartje de Bruijn, Alexander van de Bunt, Anton Cruysheer, Rob van Eerden, Cisca van der Genugten, Astrid Gerrits, Martijn Grievink, Marie-Catherine Houkes, Poul Hulzink, Rogier Kruisman, Joost Kuggeleijn, Gilles de Langen, Joost van den Linden, Mirjam Lobbes, Alexandra Mars, Martin Meffert, Bart Moonen, Marcel-Armand van Nieuwpoort, Marie-France van Oorsouw, René Proos, Sigrid van Roode, Michiel Rooke, Abigail Rousseau, Aniële Sirks, Priscilla Verplanke, Marianne Visser, Nathalie de Visser, Nathalie Vossen, Suzanne Wentink, Nico Willemse en Lisa Wouters.

De nulmeting is uitgevoerd door onderzoeks- en adviesbureau BAAC, in samenwerking met De Steekproef. De medewerkers van beide bureaus hebben een ogenschijnlijke onmogelijke taak binnen een korte termijn gerealiseerd.

2 Beschrijving archeologisch rijksmonumentenbestand

J. Bouwmeester, E. Rensink, B. van Os, W. Derickx en D. Jansen

In Nederland genieten 1466 archeologische vindplaatsen bescherming als rijksmonument, waarvan 1458 op land. Het gaat om een unieke categorie vindplaatsen van zeer hoge archeologische waarde die we voor toekomstige generaties in situ, dat wil zeggen in de bodem, willen bewaren. Veruit de meeste zijn tussen 1967 en 1987 aangewezen als rijksmonument. In alle provincies van Nederland liggen archeologische rijksmonumenten, maar de verdeling is niet evenredig. Gelderland telt met 294 de meeste rijksmonumenten, Flevoland heeft het kleinste aantal (27). Ruim twee derde is aan het huidige oppervlak zichtbaar. Bekende voorbeelden zijn hunebedden, grafheuvels, terpen, wierden en kasteelterreinen. Niet-zichtbare monumenten, waaronder prehistorische nederzettingen, maken een kleiner deel uit van het bestand. Veruit de meeste monumenten beslaan minder dan 5 ha, maar er zijn er ook van meer dan 100 ha. Deze liggen doorgaans in natuurgebied (bos, heide) of in landbouwgebied (grasland, bouwland). Een rijksmonument kan uit één, maar ook twee of meer complexen bestaan.¹⁷ Vier complextypen – grafheuvel, bewoning (inclusief verdediging) onbepaald, terp/wierde, en huisterp/huiswierde – vormen de hoofdmoot (79%). Ook deze zijn ongelijk gespreid over Nederland. Grafheuvels liggen hoofdzakelijk in natuurgebied op de hogere pleistocene gronden; (huis)terpen en (huis)wierden vooral in landbouwgebied in de holocene (kust)landschappen van Nederland. Het merendeel van de beschermde complexen dateert uit de tijd van de late landbouwsamenlevingen.

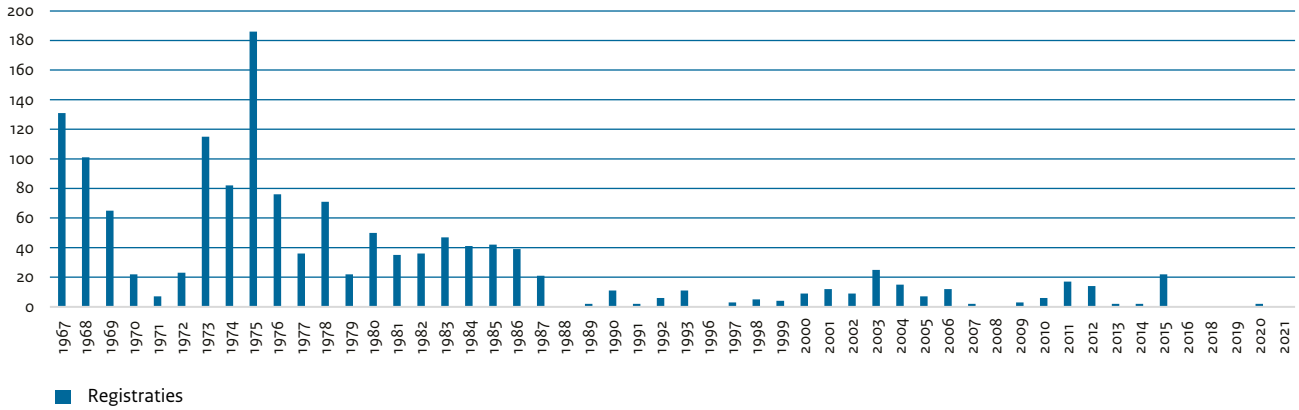
2.1 Inleiding

Nederland kent een bewoningsgeschiedenis van minstens 300.000 jaar. In deze lange periode heeft het natuurlijke landschap talrijke veranderingen ondergaan. Vooral in de afgelopen 7300 jaar, vanaf het begin van het neolithicum en eerst in Zuid-Limburg, hebben mensen steeds meer een stempel gedrukt op de inrichting en transformatie van het landschap. Ze hebben het land op uiteenlopende wijzen gebruikt. Als plaats om te wonen en de overledenen te begraven, maar ook om voedsel te verzamelen en verbouwen, om dijken, wegen, bruggen en andere infrastructuur aan te leggen en om rituelen uit te voeren. De neerslag van al deze activiteiten vinden we terug in de bodem in de vorm van voorwerpen, overblijfselen en andere sporen. Ze vormen samen het archeologisch bodemarchief. Bijna 49.000 locaties in Nederland zijn omschreven als archeologische vindplaatsen en 1466 daarvan genieten bescherming als archeologisch rijksmonument.¹⁸ Deze vindplaatsen zijn van zeer hoge archeologische waarde en ingeschreven in het Rijksmonumentenregister. Ze zijn zo bijzonder voor onze geschiedenis dat we ze voor toekomstige generaties in situ willen behouden. Het merendeel van de archeologische vindplaatsen in Nederland ligt verborgen onder het huidige oppervlak. In de grond gaat een onzichtbare wereld schuil van Romeinse villa's, grafvelden en resten van oorlogslinies. Van de zichtbare

monumenten springt slechts een klein deel direct in het oog, zoals hunebedden en sommige grafheuvels. Andere monumenten zijn niet direct herkenbaar. Denk aan grote lijnvormige, ronde of vierkante structuren in het landschap, die je vooral vanuit de lucht kunt waarnemen. De Nederlandse buitenwateren herbergen eveneens een belangrijk archeologisch bodemarchief, waaronder de resten van veel gezonken schepen. Dit maritiem erfgoed heeft in een aantal gevallen de status van archeologisch rijksmonument.

Namens het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verantwoordelijk voor het aanwijzen (of afvoeren) van rijksmonumenten, en het in stand houden van een centraal archeologisch informatiesysteem. Ook beoordeelt de Rijksdienst vergunningaanvragen en biedt kennis en hulp bij de zorg voor dit erfgoed. Wanneer de monumentale waarden van een vindplaats verloren zijn gegaan (bijvoorbeeld door verval), kan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap besluiten deze van de monumentenlijst af te halen. Voor de aanwijzing van monumenten geldt een aantal inhoudelijke criteria. Denk aan zeldzaamheid (qua locatie, datering of complextype), gaafheid, conservering en representativiteit van een vindplaats. Ook is belangrijk of gemeente en eigenaar het eens zijn met een (beoogde) aanwijzing. Het grootste deel van de monumenten is aangewezen tussen 1967 en 1987. Tegenwoordig komen er nog maar mondjesmaat monumenten bij en alleen als voldaan wordt aan de genoemde randvoorwaarden.

¹⁷ Een complex is gedefinieerd als 'een verzameling van in tijd en ruimte geassocieerde vondsten en/of grondsporen' (De Wit & Sloos 2008, 7).
¹⁸ Peildatum zomer 2018, bij aanvang van het programma inclusief de archeologische rijksmonumenten die onder water liggen. Een archeologisch rijksmonument is een door het Rijk wettelijk beschermd archeologisch terrein. Monumenten zijn juridisch gezien alle gebouwd en aangelegde monumenten ongeacht of ze wel of niet beschermd zijn. Voor de leesbaarheid van dit rapport is ervoor gekozen 'monument' regelmatig te gebruiken als synoniem voor 'archeologische rijksmonument'. Op plaatsen waar de term monument wordt gebruikt, dient deze dus te worden gelezen als archeologisch rijksmonument.

Afb. 2.1 Aantal registraties van rijksmonumenten vanaf 1967 tot en met 2021.

2.2 Kengetallen rijksmonumenten

Aantal rijksmonumenten

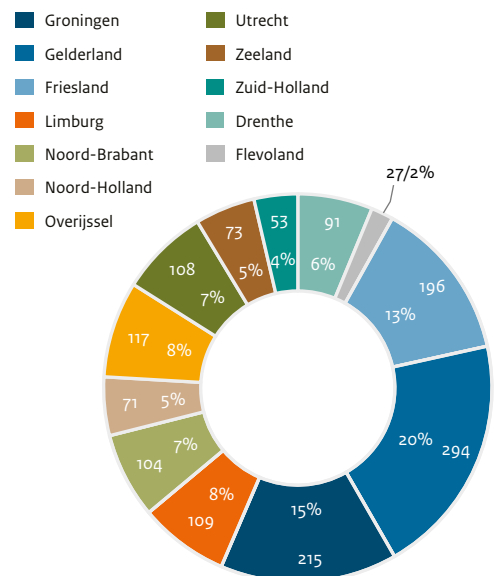
Op grond van de eerste *Monumentenwet* worden er in Nederland sinds 1967 archeologische rijksmonumenten aangewezen. De nulmeting in het programma Instandhouding Archeologische Monumenten (2018-2021) richtte zich op het totaal aantal rijksmonumenten op land. Bij aanvang van het project in 2018 bedroeg dit 1458.

Datum van aanwijzing

De aanwijzing van archeologische terreinen als rijksmonument begint in 1967. Van dat jaar tot en met 1987 worden veruit de meeste rijksmonumenten aangewezen (in totaal 1248), met enkele pieken van meer dan 100 aanwijzingen in 1967, 1968, 1973 en 1975 (afb. 2.1). In de jaren daarna gaat het om hooguit 25 aanwijzingen per jaar (in 2003) en in veel gevallen minder dan 5. Na 1987 worden verhoudingsgewijs weinig rijksmonumenten aangewezen (210).

Ligging naar provincie

In alle provincies van Nederland liggen archeologische rijksmonumenten, maar niet gelijkmatig verdeeld (afb. 2.2). Gelderland telt er het meest (294), gevolgd door Groningen en Friesland (respectievelijk 215 en 196). Overijssel, Limburg, Utrecht en Noord-Brabant hebben tussen 100 en 120 rijksmonumenten op hun grondgebied liggen. Flevoland is hekkensluiter met 27 monumenten.

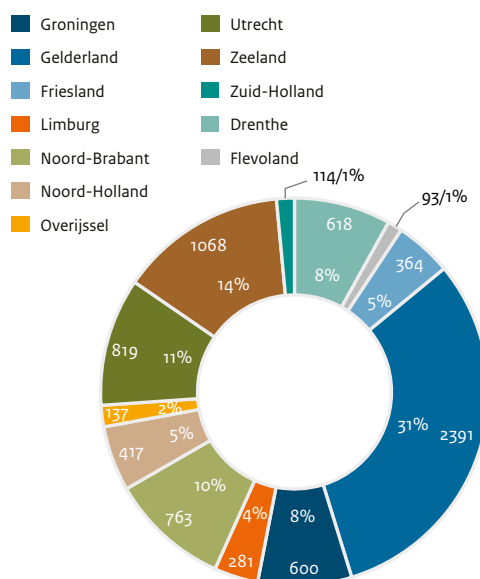

Afb. 2.2 Verdeling van de aantallen rijksmonumenten naar provincie.

Oppervlakte naar provincie

Kijken we naar de oppervlakte van de rijksmonumenten, dan is Gelderland met 2391 ha (31%) opnieuw het rijkst bedeed (afb. 2.3). Hierna volgen Zeeland (1068 ha, 14%), Utrecht (819 ha, 11%), Noord-Brabant (763 ha, 10%) en Drenthe (618 ha, 8%). In Zuid-Holland en Flevoland is het totale oppervlak aan rijksmonumenten het kleinst met respectievelijk 114 en 93 ha (beide 1%).

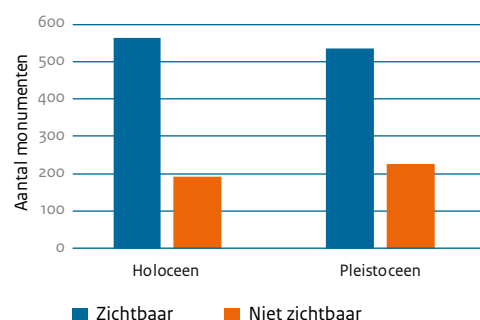

Afb. 2.3 Verdeling van de totale oppervlakte (in ha) van de rijksmonumenten naar provincie.

Zichtbaarheid en landschappelijke setting

Van de 1458 wettelijk beschermde monumenten op land liggen er 760 deels of volledig in regio's waar afzettingen uit het Pleistoceen (tot ca. 9700 v.Chr.) aan of dicht aan het huidige oppervlak liggen (afb. 2.4). Deze monumenten worden niet afgedekt door jongere, holocene sedimenten. Van die 760 bestaan er 535 uit in ieder geval één of meer aan het huidige oppervlak zichtbare complexen. De andere 225 rijksmonumenten zijn niet zichtbaar.

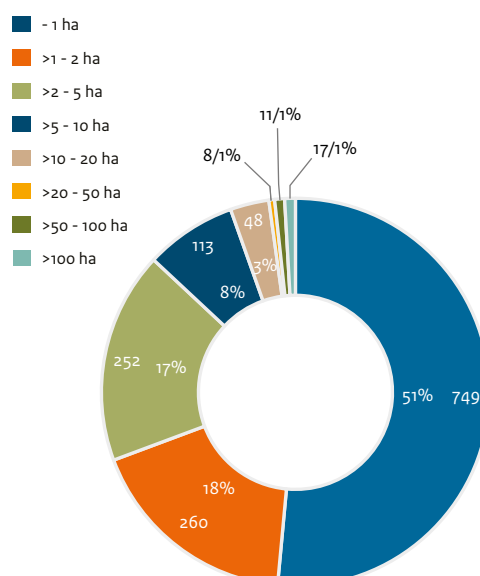
Dan zijn er nog 753 archeologische rijksmonumenten in holoceen Nederland of geassocieerd met specifieke holocene landschappen (rivier- en beekdalen, stuifzandgebieden) of gelegen onder een antropogeen cultuurdek in pleistocene delen van Nederland. Hiervan hebben er 562 één of meer complexen die zichtbaar zijn aan het hedendaagse oppervlak. De overige 191 monumenten bestaan uitsluitend uit complexen die niet-zichtbaar zijn aan het huidige oppervlak.

Afb. 2.4 Verdeling van de rijksmonumenten naar zichtbaarheid aan het huidige oppervlak en landschappelijke setting in Nederland (Holoceen versus Pleistoceen).

Omvang

Archeologische rijksmonumenten variëren sterk in omvang (afb. 2.5). Iets meer dan de helft, namelijk 749, is kleiner of gelijk aan 1 ha, terwijl 260 monumenten groter dan 1 ha, tot en met 2 ha meten en 252 monumenten een omvang hebben van groter dan 2 ha, tot en met 5 ha. Bij elkaar opgeteld nemen ze 86% van het totale areaal in. Dan zijn er nog 84 monumenten (6%) groter dan 10 ha, waarvan 17 met een uitzonderlijk grote omvang van meer dan 100 ha.

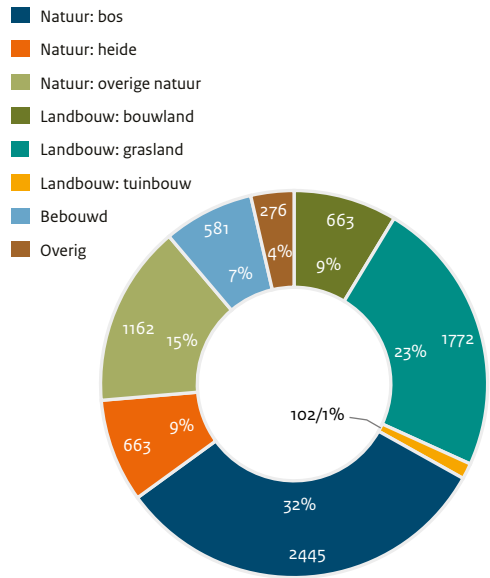
Afb. 2.5 Verdeling van de rijksmonumenten naar omvang (in ha).

Grondgebruik

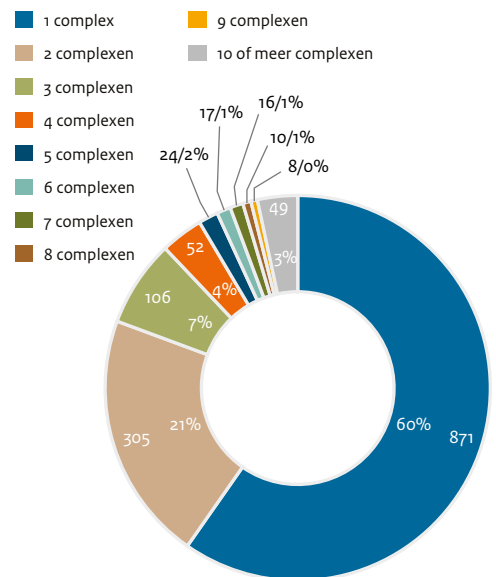
Het grondgebruik in Nederland is zeer divers en dit geldt ook voor de archeologische rijksmonumenten (afb. 2.6). De totale oppervlakte van rijksmonumenten bedraagt 7664 ha. Hiervan is bijna een derde (32%) in gebruik als natuurterrein in de vorm van bos. Bos, heide en andere natuurterreinen (totaal 4270 ha) vormen samen 56% van het totale areaal aan rijksmonumenten. Andere belangrijke typen grondgebruik zijn grasland (1772 ha, 23%) en bouwland (663 ha, 9%) en bebouwd terrein (581 ha, 7%).¹⁹

Monumenten versus complexen

Elk archeologisch rijksmonument bestaat uit minimaal één complex (afb. 2.7). In totaal zijn er 4128 complexen verdeeld over 1458 rijksmonumenten: 871 monumenten (60%) bestaan uit één complex en 305 (21%) uit twee complexen. Nog eens 233 monumenten (16%) tellen er drie tot en met negen. Het aantal monumenten met tien of meer complexen bedraagt 49. Drie monumenten bestaan uit meer dan 100 complexen, met als koploper monumentnummer 45476 met 416 complexen. Dit monument in de gemeente Ermelo bestaat uit minstens 12 grafheuvels uit het neolithicum en/of de bronstijd, en een urnenveld met meer dan 100 kleine en grotere heuvels uit de (late) bronstijd en/of (vroeg) ijzertijd. Veel heuvels zijn in het Rijksmonumentenregister opgenomen als individuele complexen. Ook zijn er karrensporen uit de late middeleeuwen en/of nieuwe tijd in het monument aanwezig.

Afb. 2.6 Verdeling van de rijksmonumenten naar grondgebruik (in ha). Wisselteelt is in deze grafiek niet verwerkt.

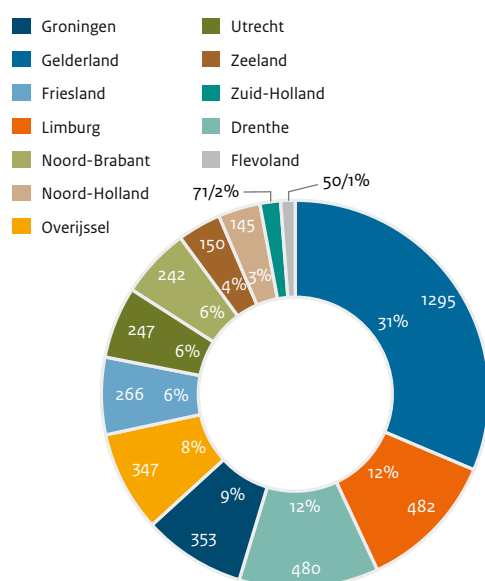
Afb. 2.7 Aantallen rijksmonumenten en bijbehorende complexen.

¹⁹ Onder bouwland verstaan we akkerbouw, teelt van suikerbieten, aardappelen, bollen- en maisteelt enz.

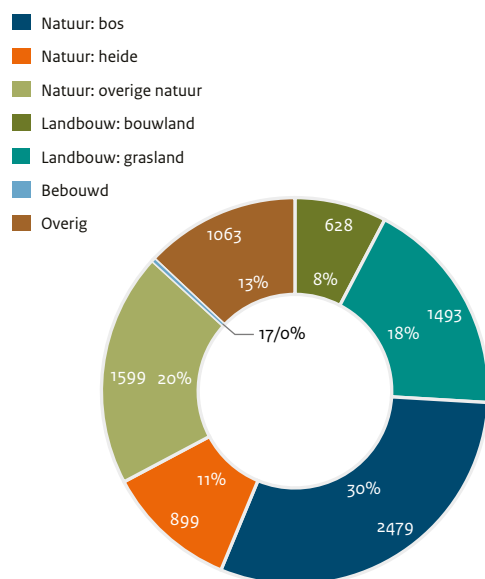
2.3 Kengetallen complexen

Aantal complexen

Het totaal aantal complexen gelegen binnen de contouren van de 1458 rijksmonumenten, bedroeg 4128 bij aanvang van de nulmeting.

Afb. 2.8 Verdeling van de aantallen complexen naar provincie.

Afb. 2.9 Verdeling van de complexen naar grondgebruik (in ha).

Ligging naar provincie

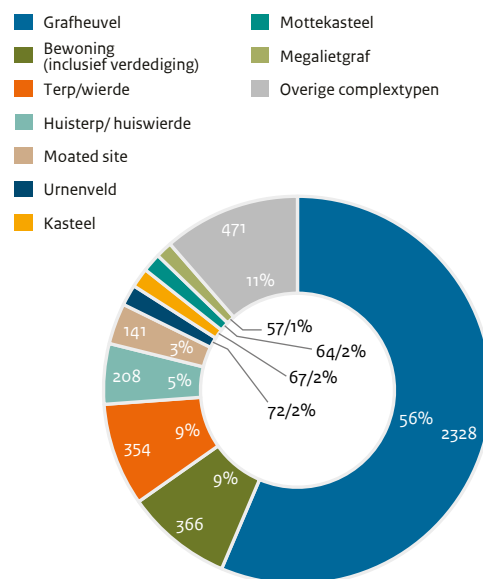
De meeste complexen komen voor in Gelderland (1295), gevolgd door Limburg (482) en Drenthe (480) (afb. 2.8). Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en Flevoland hebben de kleinste aantallen. Deze provincies bestaan grotendeels of volledig uit holocene afzettingen die aan het huidige oppervlak liggen.

Grondgebruik

De verdeling van de complexen naar grondgebruik komt nagenoeg overeen met die van de monumenten (afb. 2.9). Bijna 5000 ha (61%) van de complexen ligt in natuurgebied en ruim 2100 ha (26%) in landbouwgebied. De overige 13% is te vinden in bebouwde omgeving en overig.²⁰

Complextypen

Van de 4128 complexen is ruim driekwart (3256, 79%) toegeschreven aan vier complextypen (afb. 2.10): grafheuvel (2328, 56%); bewoning (inclusief verdediging) (366, 9%); terp/wierde (354, 9%); en huisterp/huiswierde (208, 5%). De resterende complexen (21%) zijn van typen die elk minder dan 150 keer voorkomen.

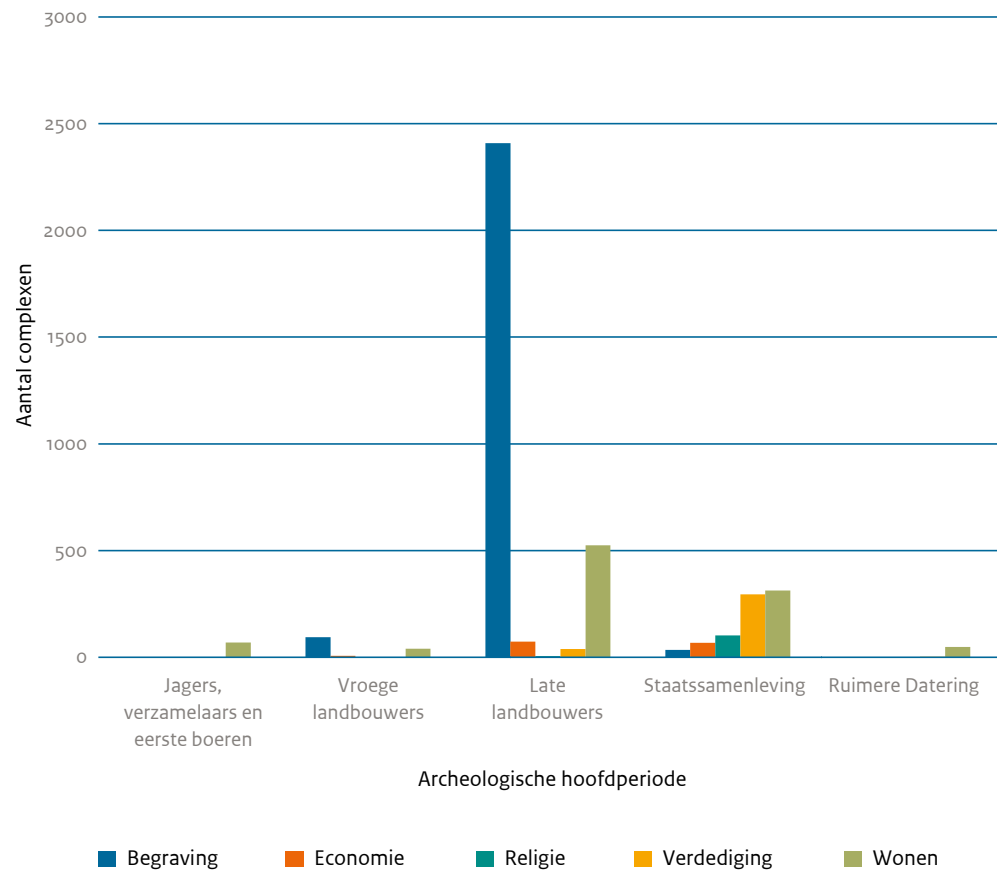
Afb. 2.10 Verdeling van complexen naar complextypen (n=4128).

²⁰ Opggeteld bedraagt de oppervlakte van alle complexen 8178 ha, ruim 500 ha meer dan de totale oppervlakte van de rijksmonumenten. Dit verschil wordt mede verklaard door het voorkomen van twee of meer complexen gelegen binnen één en hetzelfde monument, maar op verschillende dieptes. Indien deze complexen elkaar (gedeeltelijk) in het horizontale vlak overlappen, telt het grondgebruik (in ha) van de overlappende delen dubbel (bij twee complexen) of meer (bijv. bij drie complexen) mee.

Hoofdperiodes en hoofdfuncties

De complexen zijn toegeschreven aan vier archeologische hoofdperiodes en vijf hoofdfuncties (ook wel: hoofdthema's) van complexen (afb. 2.11). De overgrote meerderheid van de complexen (3051, 74%) dateert uit de periode van de late landbouwers. In deze periode domineert de functie begraving met 2409 complexen (79%), gevolgd door wonen met 525 complexen (17%). Het gaat hier voornamelijk om grafheuvels en terpen en wierden. Binnen de hoofdperiode

staatssamenleving zijn wonen (312 complexen, 38%) en verdediging (295 complexen, 36%) het belangrijkste. Begraving is met 35 complexen (4%) juist ondervetegenwoordigd. In de periode van de vroege landbouwers is, mede door de ruim 50 hunebedden in ons land, begraving met 94 complexen (67%) sterk vertegenwoordigd en daarna wonen met 40 complexen (28%). In de periode jagers, verzamelaars en eerste boeren is wonen dominant met 69 van de 71 complexen.

Afb. 2.11 De verdeling van complexen naar vier archeologische hoofdperiodes en vijf hoofdfuncties. Complexen die zijn toegeschreven aan twee of meer hoofdperiodes, zijn opgenomen in de kolom Ruimere datering.

De fysieke staat van archeologische rijksmonumenten hangt af van veel factoren. Naast natuurlijke processen kunnen menselijke ingrepen schade toebrengen aan het bodemarchief, waardoor het als onvervangbare kennisbron van het verleden verloren gaat. Rijksmonumenten waarvan de archeologische resten ondiep onder of zichtbaar aan het huidige maaiveld liggen, zijn het meest kwetsbaar voor bodemverstoring. Sommige fysieke bedreigingen blijken echter niet zo schadelijk te zijn als vaak wordt gedacht.

3.1 Wat is de fysieke staat?

De fysieke staat is de toestand waarin een archeologisch monument op een bepaald moment verkeert. Het is dus geen statisch gegeven. Meestal gaat de conditie van archeologische monumenten in de loop van de tijd achteruit door allerlei natuurlijke processen en menselijke activiteiten. In het ergste geval leidt degradatie van archeologische resten tot informatieverlies, waardoor het archeologisch monument als kennisbron van het verleden verloren gaat.

Voor een goed begrip: we kennen de fysieke staat van een archeologische vindplaats pas vanaf het moment dat deze ontdekt en gedocumenteerd is. In de lange periode ervoor zijn de archeologische resten al blootgesteld aan natuurlijke processen en bodemingrepen door de mens. Sommige processen zorgden voor een goede conservering van de overblijfselen; denk aan vernatting en sedimentatie. Andere processen zoals verdroging, verspoeling en erosie leiden juist tot afbraak of vervorming (inklinking). Vanaf de middeleeuwen is het landschap door ontginningen ingrijpend gewijzigd. Neem Aartswoud, een laat-neolithische nederzetting met talrijke bewoningssporen (afb. 3.1).

Afb. 3.1 Luchtfoto van Aartswoud, kort nadat enkele percelen geplouwd waren, 2 april 1984 (foto: W.H. Metz).

Van dit archeologische rijksmonument is op hoofdlijnen bekend welke degradatieprocessen plaatsvonden nadat de nederzetting omstreeks 2450 v.Chr. verlaten was en wat de effecten daarvan zijn op het bodemarchief zoals we dat nu kennen.²¹ Vast staat dat we een vertekend en onvolledig beeld hebben van de oorspronkelijke staat van de nederzetting. En dat we niet weten wat daarvan in de loop van de tijd verloren is gegaan. Dat geldt eigenlijk voor alle archeologische monumenten. De archeologische resten die de tand des tijds hebben doorstaan, zijn echter waardevol genoeg gebleken om te beschermen.

3.1.1 Fysieke kwaliteit

De fysieke staat wordt door archeologen aangeduid met de term *fysieke kwaliteit*, een criterium om archeologische vindplaatsen te waarderen.²² De fysieke kwaliteit wordt uitgedrukt in *gaafheid* en *conservering* en geeft aan in hoeverre archeologische overblijfselen (sporen, lagen en vondsten) nog intact en in hun oorspronkelijke positie aanwezig zijn. Gaafheid is een indicator voor aanwezige bodemverstoringen en de stabiliteit van de fysieke omgeving; conservering een indicator voor de mate waarin vondstmateriaal bewaard is gebleven. Wat je aan archeologische resten kunt verwachten, is ten eerste afhankelijk van de aard en ouderdom van een archeologisch monument. Het bodemmilieu – bodemsoort en grondwaterpeil – is cruciaal voor het conserverend vermogen van de bodem. Zo blijft onverkoold organisch materiaal als textiel, leer, hout, plantaardige en dierlijke resten alleen behouden in een waterverzadigde bodem. Dit materiaal vind je daarom niet terug in de hogere zandgronden, waar het grondwater dieper zit dan het vondstmateriaal.

3.2 Factoren die de fysieke staat bedreigen

Het rapport *Beschermd maar kwetsbaar: Fysieke bedreigingen van archeologische rijksmonumenten en de maatregelen om ze te behouden* geeft een overzicht van natuurlijke processen en menselijke activiteiten die archeologische monumenten bedreigen en aantasten en tot informatieverlies

(kunnen) leiden.²³ In hoeverre het bodemarchief degradeert, is afhankelijk van de aard, omvang en duur van de fysieke bedreiging, de diepte waarop de archeologische resten liggen, de vondst- en spoordichtheid, de bodemgesteldheid, de flora en fauna en het grondgebruik. Niet elke bodemverstoring tast het archeologisch monument aan. Dit hangt vooral af van hoe diep de archeologische resten onder het huidige oppervlak liggen. Pas als de aantasting zo ver gaat dat archeologische resten in fysieke kwaliteit achteruitgaan, treedt informatieverlies op. Wanneer de vondsten en sporen niet meer herkenbaar zijn en/of hun betekenis of hun onderlinge samenhang verloren gaat, verdwijnt een belangrijke bron van onderzoek om vragen over het beschermde complex te beantwoorden. Bodemverstoringen kunnen ook indirect schade berokkenen, doordat ze de bewaarcondities van archeologische resten verslechteren. Door blootlegging, egalisatie of hellingerosie komen vondsten en grondsporen dichtter aan het oppervlak en worden zo vatbaarder voor bodemingrepen. Natuurlijke processen die de monumenten aantasten, zijn bodemerosie (vooral op hellingen en op steilkanten van terpen en wierden), wortelwerking van riet, boomopslag en woekerende planten, gravende dieren en verdroging door neerslagtekorten (afb. 3.2).

Het risico op schade is het grootst onder bouwland, heideterreinen en productiebos. Ondiepe archeologische resten staan daar bloot aan sluisende vormen van degradatie. Denk bij bouwland aan regelmatig ploegen en oogsten. En bij natuurbeheer aan plaggen, bomen rooien en boomopslag verwijderen. Vaak worden daarvoor zware machines ingezet die diepe rijsporen kunnen veroorzaken en de bodem verdichten. Een nieuwe bedreiging vormen maatregelen tegen verdroging die het gevolg is van klimaatverandering. Aanpassing van oevers en het hermeanderen van beken in het kader van natuurherstel gaan gepaard met omvangrijke graafwerkzaamheden.

In de bebouwde omgeving vormen bouw- en inrichtingswerkzaamheden en de aanleg en het onderhoud van infrastructuur een gevaar voor het bodemarchief.

Beschermd bodemarchief dat net onder het huidige oppervlak ligt, loopt de grootste kans op aantasting. Bij het overgrote deel van de

²¹ Roorda et al. 2020, 52-53.

²² Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer 2018.

²³ Willemsse 2020.

Afb. 3.2 Een door everzwijnen omgewoelde grafheuvel (foto: BAAC).

archeologische rijksmonumenten liggen de resten op het maaiveld of minder dan 50 cm eronder. Bijna 55% van het totale oppervlak aan beschermd bodemarchief betreft zichtbare rijksmonumenten. Nog eens 38% ligt minder dan 50 cm onder het huidige oppervlak. Dit betekent dat bijna 93% van het monumentenbestand risico loopt op schade en informatieverlies.

3.3 Nieuwe inzichten

Voortschrijdend inzicht door praktijkervaring en onderzoek leert dat sommige fysieke bedreigingen niet zo schadelijk zijn als vaak wordt beweerd. Zo hebben bemesting en verzuring van de bodem, verzilting, en de toetreding van zuurstofrijk regenwater en grondwater geen meetbaar effect op de fysieke kwaliteit van het bodemarchief.

Andere natuurlijke processen blijken het bodemarchief minder ernstig aan te tasten dan

steeds wordt aangenomen. Plantenwortels, wormen en mollen kunnen de gelaagdheid van de bodem volledig verstoren, maar komen alleen voor in de bovenste zone van de bodem waar voldoende voedingsstoffen aanwezig zijn. In diepere lagen spelen ze geen rol.

Verkoold organisch resten worden niet door het bodemleven afgebroken en vergaan niet door blootstelling aan de lucht. Onverkoold organisch materiaal wordt alleen afgebroken in een aeroob (zuurstofrijk) bodemmilieu waarin schimmels en bacteriën actief zijn.

Fysieke bedreigingen die al eeuwen plaatsvinden, richten geen schade meer aan. Denk aan het door elkaar werken en verplaatsen van sediment door organismen in de bodem, het betreden en vertrappen van de grond door dieren, het belasten van de bodem door werktuigen of transportmiddelen en het oppervlakkig omspitten van de grond. Al deze processen hebben bij veel rijksmonumenten de bovenste zone van de bodem al verstoord en veroorzaken in ongewijzigde vorm geen nieuwe schade.

4 De actuele staat van de archeologische rijksmonumenten

J. Bouwmeester, E. Rensink, B.l. van Os, W. Derickx, D. Jansen en J.W. de Kort

Voor de nieuw op te zetten monitor van archeologische rijksmonumenten is een nulmeting uitgevoerd. Volgens een vast protocol zijn in totaal 1274 archeologische monumenten visueel geïnspecteerd. Ook is booronderzoek verricht. Deze onderzoeken bieden inzicht in de actuele staat van de beschermde archeologische monumenten en hierin aanwezige complexen en leggen een basis voor toekomstige monitoronderzoeken. Zo zijn veranderingen en trends te volgen, die weer aanleiding kunnen zijn voor specifieke maatregelen gericht op een duurzaam behoud van het monumentenbestand.

Van de 1274 onderzochte monumenten bevindt zich op 408 monumenten (32%) ten minste één complex in matige of slechte staat. De complexen in de overige 866 verkeren in redelijke tot goede staat. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de visuele inspectie minder geschikt is voor het vaststellen van de huidige toestand van complexen gelegen in landbouwgebied. Met de gekozen methode zijn kleinere, zichtbare complexen vaak goed te beoordelen. Dat ligt anders bij grotere complexen in bouwland en grasland. Grootschalige verstoringen zijn in de regel niet of minder goed herkenbaar als fysieke verstoring aan het oppervlak. Ook al oogt de staat van het complex in de huidige situatie stabiel, het complex kan al vele decennia fysiek zijn aangetast door agrarisch gebruik.

De conservering van kwetsbaar en niet-kwetsbaar vondstmateriaal is bij respectievelijk 50% en 66% van de onderzochte monumenten goed. De belevingswaarde van de zichtbare monumenten is bij 51% van de monumenten matig tot slecht.

4.1 Inleiding

Een van de opdrachten die de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft verstrekt, is het opzetten van een monitor van de archeologische rijksmonumenten in Nederland. Deze moet inzicht geven in de actuele staat van het erfgoed met het oog op een beter beheer en behoud ervan. Voor een monitor zijn drie zaken van belang:

- een protocol om de staat vast te stellen;
- een nulmeting als referentiepunt voor toekomstige inspecties;
- een goede relatie met de eigenaar, niet alleen om toegang te krijgen tot de monumenten, maar ook voor duurzaam beheer (zie hoofdstuk 7).

Dit hoofdstuk presenteert de resultaten van de nulmeting en geeft de actuele staat van de archeologische rijksmonumenten in Nederland. Elk monument bestaat uit een of meer complexen. Zo bevat het monument de Circumvallatielinie rond Groenlo onder meer afzonderlijke wallen, schansen en legerkampen. De actuele staat van de monumenten is dan ook alleen vast te stellen nadat deze op het niveau van de complexen is onderzocht. Hieronder gaat de aandacht dan ook eerst volledig uit naar de staat van de onderzochte complexen. Daarna volgt een vertaling naar de archeologische rijksmonumenten.

4.2 Definitie van actuele staat van archeologische complexen

Met de actuele staat wordt bedoeld hoe het complex er fysiek bij ligt, wat de conserverings-toestand van het archeologisch vondstmateriaal is en wat de belevingswaarde van de zichtbare complexen is. Het gaat dus niet om een inhoudelijke waardering (bijvoorbeeld zeldzaamheid, informatiewaarde) van de archeologische resten, maar om een beoordeling (scan) van de hoofdzakelijk fysieke kenmerken van de complexen. Bij het bepalen van de actuele staat van archeologische complexen spelen drie criteria een belangrijke rol: huidige toestand, conserverings-toestand en belevingswaarde.

- De *huidige toestand* gaat over de mate van fysieke verstoring én de staat van onderhoud van het complex in combinatie met de (mate van) stabiliteit van de directe omgeving, zoals een crossbaan direct naast grafheuvels. De term huidige toestand is voor de monitor ontwikkeld en specifiek van toepassing op complexen. Het gaat hier dus niet om de fysieke kwaliteit van een archeologische vindplaats waarover in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) gesproken wordt (zie ook paragraaf 3.1.1). De term huidige toestand reikt verder dan de term gaafheid uit de KNA, doordat in de nulmeting expliciet ook de staat van onderhoud wordt meegenomen.

- De *conserveringstoestand* is de mate waarin archeologisch vondstmateriaal nog intact in de bodem aanwezig is. Bij de nulmeting is het conserverend vermogen van de bodem bepaald. Dit vormt een goede indicatie voor de conservering van kwetsbaar en niet-kwetsbaar vondstmateriaal. Er is niet naar de archeologische resten zelf gekeken (zie paragraaf 4.3.2).
- De *belevingswaarde* gaat over de herkenbaarheid van het complex aan het huidige oppervlak.

De driedelige aanpak geeft op eenvoudige wijze een eerste inzicht in de actuele staat van een groot aantal complexen. Het nadeel is dat bepaalde verstoringen zoals grootschalig omzetten van grond, draineren en diepploegen niet herkend kunnen worden. Dat kan alleen door veel intensiever onderzoek, bijvoorbeeld proefputten- of proefsleuvenonderzoek, op locatie.

4.3 Bepaling van de actuele staat

Om de actuele staat van alle archeologische rijksmonumenten op het land en de omvang van de instandhoudingsopgave te bepalen, is een nulmeting uitgevoerd.

Deze nulmeting bestaat uit vooronderzoeken (beknopte bureaustudies) en veldonderzoeken. De Rijksdienst heeft in een protocol vastgelegd hoe het voor- en veldonderzoek dienen te worden uitgevoerd en welke gegevens moeten worden verzameld.²⁴ Het onderzoek, een nulmeting, is uitgevoerd door onderzoeks- en adviesbureau BAAC.

Conform het protocol is vooronderzoek uitgevoerd voor alle rijksmonumenten die in aanmerking kwamen voor veldonderzoek. Aan de hand van onder meer het Archeologisch Informatie Systeem (Archis) is informatie verzameld over complextype(n) en datering, de ligging van het complex (of de complexen) binnen het rijksmonument, diepteligging van het archeologisch niveau en het vondstmateriaal. Op basis van deze informatie en het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) is voor alle complexen in holoceen Nederland en voor een deel van de complexen in pleistoceen Nederland (binnen de contouren van het rijksmonument) een boorplan opgesteld. Vervolgens is veldwerk uitgevoerd om

de huidige toestand, conserveringstoestand en belevingswaarde van de complexen te bepalen.

4.3.1 Huidige toestand

Via visuele inspectie zijn gegevens verzameld over de huidige toestand van de complexen. De inspectie is uitgevoerd op alle complexen. Aan het oppervlak zichtbare fysieke verstoringen zijn geïnventariseerd en deels ingemeten.

Denk hier aan verstoringen door vergraving (kuilen), egalisatie, bioturbatie (bijvoorbeeld dierenholten), spoorvorming (bandensporen) en erosie. Bij verstoring van opgaand werk (muren) is vastgesteld of sprake is van sloop, verdwenen bebouwing, rot, barst of brand. Ook is de zichtbare diepte van de verstoringen ten opzichte van het maaiveld vastgelegd.

Niet alle verstoringen in het horizontale vlak zijn ingemeten; dit hangt af van de impact op het complex. Zo is een boomval op een grafheuvel wel ingemeten als verstoring, maar een omgevallen boom in een bosperceel van 5 ha waar zich sporen van bewoning in de ondergrond bevinden, niet. Bij grote (>1 ha), niet-zichtbare complexen zijn individuele verstoringen zoals een boomval of diergang niet ingemeten. Daar is alleen een indicatie gegeven van de mate van verstoring door zulke fenomenen.

Van elk complex zijn foto's gemaakt. Niet om het complex uitputtend in beeld vast te leggen, maar om een indruk te geven van de huidige situatie (en meer specifiek fysieke verstoring) van het complex op het moment van de visuele inspectie. Van verstoringen zijn aanvullende foto's gemaakt. Tijdens de visuele inspectie is ook de staat van onderhoud bepaald. Daarbij is genoteerd of het complex regelmatig wordt onderhouden, of dat het onderhoud slecht is, of dat er zelfs geen onderhoud plaatsvindt. Ook heeft de visuele inspectie geleid tot een beoordeling van de stabiliteit van de directe omgeving van het complex.

De verzamelde gegevens zijn in samenhang beoordeeld en gewaardeerd. De uitkomst is een classificatie van de huidige toestand van de individuele complexen:

- *goed*: er zijn geen verstoringen zichtbaar en het complex wordt regelmatig onderhouden; de toestand is stabiel;

---

²⁴ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2019.

- *redelijk*: er zijn enkele kleine (recente of oude) verstoringen zichtbaar, er vindt onderhoud plaats en de toestand is stabiel;
- *matig*: er zijn meerdere, grotere verstoringen zichtbaar, het is aannemelijk dat nieuwe verstoringen zullen volgen en de situatie is instabiel; vaak hangt dit samen met het type grondgebruik, zoals ‘kerkhof’ en ‘bebouwd’;
- *slecht*: er zijn veel verstoringen zichtbaar en er is sprake van aanhoudende verstoring door wild of grondgebruik. Ook complexen die de afgelopen 30 jaar zijn hersteld (veelal grafheuvels) maar nadien niet of slecht zijn onderhouden, vallen hieronder.

4.3.2 Conserveringstoestand vondstmateriaal

Via booronderzoek zijn gegevens verzameld over de conserveringstoestand van archeologisch vondstmateriaal in complexen. Anders dan in gangbaar karterend en waarderend booronderzoek in Nederland waren de boringen van de nulmeting er niet op gericht archeologische vondsten (vuursteen, aardewerk, glas, organische artefacten enz.) te verzamelen en waarden. De hoeveelheid vondsten dat wordt opgeboord is in de regel klein en daarmee niet of onvoldoende representatief voor uitspraken op complexniveau.

De conserveringstoestand van het vondstmateriaal is afgeleid uit kenmerken van de fysieke omgeving (proxy data). Het booronderzoek richtte zich op (chemische) eigenschappen van de bodem, waaronder de oxidatie-reductiegrens, kalkgrens en sulfidegrens. Deze informatie is toereikend om een beeld te vormen van de conserverende omstandigheden in de bodem en daarmee de conserveringstoestand van eventueel aanwezige artefacten en (ander) organisch vondstmateriaal. Daarbij is onderscheid gemaakt in niet-kwetsbaar (steen, keramiek) en kwetsbaar vondstmateriaal (organisch materiaal, bot, metaal).

Het booronderzoek is uitgevoerd op 574 complexen in holoceen Nederland of met een ligging in holocene sedimentatiegebieden (zoals rivier- en beekdalen) in pleistoceen Nederland. Ook complexen die worden afgedekt door een cultuurdek maken deel uit van de groep van 574. Aan de basis van het onderzoek lag een op maat

gesneden boorplan conform het protocol. Bij het bepalen van het aantal en de plek van de boringen binnen het complex is rekening gehouden met vijf zaken: al dan niet bekende begrenzing van het complex binnen het rijksmonument, omvang, reliëf, bodemtype en grondgebruik. Voor complexen van gelijke aard en op dezelfde locatie binnen het rijksmonument is een en hetzelfde boorplan gebruikt. Indien een niet-begrensd complex op basis van reliëfverschillen duidelijk herkenbaar is op het Actuele Hoogtebestand Nederland (AHN), is het boorplan aangepast aan de visuele begrenzing van het complex.

Conform het protocol is het booronderzoek bedoeld om uitspraken te doen over de conserveringstoestand van sporen (1) en niet-kwetsbaar (2) en kwetsbaar vondstmateriaal (3). Kwetsbaar zijn vondsten die makkelijk door bodemprocessen degenereren, zoals organisch materiaal (bijvoorbeeld bot, been, gewei en hout) en metaal. Niet-kwetsbaar vondstmateriaal, zoals steen en keramisch materiaal, is (vrijwel) immuun voor dit soort processen.

Voor de beoordeling van de conservering is in het protocol een matrix opgesteld.²⁵ Daarin worden de volgende parameters meegewogen (tussen haakjes voor welke vondstcategorieën deze relevant zijn):

- de dikte van de bouwvoor (1)(2)(3);
- de diepte van het archeologisch niveau (de onverstoorde laag) (1)(2)(3);
- de ligging van de oxidatie-reductiegrens ten opzichte van het archeologisch niveau (3);
- de aard/dikte van de oxidatie-reductiegrens (3);
- het sulfidegehalte van het archeologisch niveau (3);
- het kalkgehalte van het archeologisch niveau (3);
- de bioturbatiegrens ten opzichte van het archeologisch niveau (1)(3).

De conserveringstoestand van de drie vondstcategorieën wordt uitgedrukt in scores:

- *goed*: goede tot redelijke conserveringstoestand;
- *redelijk*: redelijke tot matige conserveringstoestand;
- *matig*: matige tot slechte conserveringstoestand;
- *slecht*: slechte tot zeer slechte conserveringstoestand;
- *onbekend*: geen parameters vastgesteld om een uitspraak te kunnen doen. Hierbij gaat het

---

²⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2019.

bijvoorbeeld om complexen zonder een (in de boringen) duidelijk herkenbaar archeologisch niveau, of complexen die dieper liggen dan de diepte tot waar de boringen zijn gezet.

Bij het schrijven van dit rapport is besloten voor één vondstcategorie, die van grondsporen, af te wijken van het protocol. Met de hierboven beschreven werkwijze wordt niet zozeer de conserveringstoestand als wel de gaafheid van grondsporen vastgesteld. Bij sporen moet eerder gelet worden op de mate van verbruining of verblauwing van de bodem waardoor sporen in het vlak moeilijk of zelfs niet meer herkenbaar zijn. Dit is met de bovenstaande parameters niet vast te stellen. Om die reden laten we de conserveringstoestand van de sporen hier verder buiten beschouwing.

4.3.3 Belevingswaarde

Onder de belevingswaarde wordt verstaan de mate waarin een complex of monument herkenbaar en daarmee ‘beleefbaar’ is voor de beschouwer. Binnen de KNA wordt bij de waarde *beleving* onderscheid gemaakt in schoonheid en herinneringswaarde. Denk bij *schoonheid* aan de zichtbaarheid aan het oppervlak als landschapselement, de vorm en structuur, en de relatie met de omgeving. De *herinneringswaarde* gaat over de verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenissen en associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis.²⁶ Bij de nulmeting verstaan we onder belevingswaarde de mate van herkenbaarheid van een complex aan het huidige oppervlak. De classificering van belevingswaarde is als volgt:

- *goed*: het complex is goed zichtbaar en heeft de juiste vorm;
- *matig*: het complex is zichtbaar, maar de vorm is enigszins aangetast;
- *slecht*: het complex is niet meer te herkennen;
- *niet van toepassing*: het gaat om een niet-zichtbaar complex, dus is er geen sprake van een belevingswaarde.

Bij de nulmeting is de belevingswaarde van alle (oorspronkelijk) zichtbare complexen bepaald.

4.4 Begrenzing, selectie en datakeuze

4.4.1 Begrenzing complexen

Complexen kunnen zich uitstrekken buiten de contouren van het archeologisch rijksmonument. Buiten de monumentbegrenzing heeft geen onderzoek plaatsgevonden. De nulmeting had niet tot doel de exacte grenzen van complexen vast te stellen. Wanneer de begrenzing van het complex volledig overeenkomt met de begrenzing van het monument, is er sprake van een een-op-een-relatie (complex = monument) en is het hele monument onderzocht. Veel monumenten bestaan echter uit twee of meer complexen met een eigen geometrie, die afwijkt van de monumentbegrenzing. Als deze geometrie voorafgaand aan het veldwerk niet bekend was, is dat zo gelaten. Indien de monumentbegrenzing groter is dan de daarbinnen gelegen complexen, heeft het veldwerk zich beperkt tot de contour van de individuele complexen. Als twee (of meer) complexen deels of volledig ruimtelijk overlappen en deze even diep liggen, is (deels) volstaan met hetzelfde onderzoek. Dit betekent dat boringen en visuele inspecties gecombineerd zijn.

4.4.2 Selectie methoden en intensiteit van veldwerk

In het voortraject zijn beredeneerde keuzes gemaakt over de methode en intensiteit van het veldonderzoek – gebaseerd op de zichtbaarheid van de complexen (wel of niet zichtbaar aan het huidige oppervlak) en hun ligging (holocene of pleistocene ondergrond) in Nederland (afb. 4.1).

Holoceen Nederland

In holoceen Nederland spelen vooral grondwater en chemische omstandigheden van de bodem een rol in de conservering dan wel aantasting van archeologische resten. Om deze parameters in kaart te brengen zijn in alle *zichtbare* complexen in holoceen Nederland boringen verricht (zie paragraaf 4.3.2), behalve in de terpen en wierden. Dit zijn terreinen met een opeenstapeling van archeologische lagen en een hoge dichtheid van archeologische resten, inclusief antropogene

---

²⁶ Stichting Infrastructuur
Kwaliteitsborging Bodembeheer 2018,
33.

		Zichtbaarheid archeologische complexen	
		Zichtbaar	Niet-zichtbaar
Ondergrond	Holoceen	Visuele inspectie en booronderzoek m.u.v. terpen en wierden, stedelijk gebied (alleen visuele inspectie)	Visuele inspectie en booronderzoek
	Pleistoceen	Alleen visuele inspectie	Visuele inspectie en booronderzoek (complexen gelegen in holocene rivier- en beekdalen, stuifzandgebieden, onder colluvium en onder cultuurdek)

Afb. 4.1 Matrix voor onderzoeksmethoden nulmeting.

sporen, in het horizontale en verticale vlak. We gaan ervan uit dat de conservering van de archeologische resten in een intacte terp of wierde goed is. Booronderzoek was hier dus niet nodig. Ook op alle aan het oppervlak *niet-zichtbare* complexen in holoceen Nederland zijn boringen gezet. Dit omdat de resten in een natuurlijke bodem vaak dicht aan het huidige oppervlak liggen. De boringen zijn nodig om uitspraken te kunnen doen over de conserveringstoestand van het vondstmateriaal. Op de complexen in het stedelijk gebied heeft alleen visuele inspectie plaatsgevonden.

Pleistoceen Nederland

Bij zichtbare complexen in pleistoceen Nederland, zoals grafheuvels en hunebedden, zijn de eigenschappen van de bodem zodanig dat kwetsbare archeologische resten slecht of niet geconserveerd zijn. Daarom is hier geen booronderzoek uitgevoerd. Op basis van de huidige toestand en belevingswaarde van complexen (vastgesteld door visuele inspectie) is voldoende informatie beschikbaar over de actuele staat van complexen. Aan het oppervlak zichtbare aantasting van een heuvellichaam betekent automatisch ook, in mindere of meerdere mate, aantasting van de aanwezige archeologische resten.

Ook in de aan het oppervlak niet-zichtbare complexen in het pleistocene deel van Nederland zijn de bodemeigenschappen zodanig dat kwetsbare archeologische resten slecht of niet geconserveerd zijn. Aantasting door bijvoorbeeld beplanting en vergravingen zijn vastgesteld via visuele inspectie, aangezien de archeologische

lagen en resten aan het huidige oppervlak liggen of op beperkte diepte. Hier is geen booronderzoek uitgevoerd. Bij monumenten afgedekt door stuifzand, een cultuurdek, een rivier- of beekafzetting of colluvium in het pleistocene deel van Nederland, zijn wel boringen verricht.

4.4.3 Gebruik van data

In het veld zijn grote hoeveelheden data verzameld en volgens vaste rubrieken digitaal ingevoerd op het niveau van individuele complexen. Het betreft zowel kwantitatieve (aantallen, oppervlaktes enz.) als kwalitatieve data (goed, redelijk, matig enz.). Voor de nulmeting en toekomstige vervolgmetingen zijn vooral de kwantitatieve data belangrijk. Ze maken het mogelijk om op complexniveau veranderingen in bijvoorbeeld het aantal en oppervlak van fysieke verstoringen (visuele inspectie) en de dikte van de bouwvoor of chemische eigenschappen van de bodem (booronderzoek) te monitoren.

De kwalitatieve data zijn gebruikt voor een algemeen beeld van de staat van archeologische complexen op nationale schaal. Voor de criteria huidige toestand, conserveringstoestand en belevingswaarde zijn gewaardeerde (gewogen) data beschikbaar die zich goed lenen om landelijke tendensen in de actuele staat van archeologische complexen in kaart te brengen.²⁷

4.5 De nulmeting: onderzoeksvragen

4.5.1 Vragen op het niveau van het archeologisch rijksmonument

Wat is de actuele staat van de archeologische rijksmonumenten?

Het antwoord op deze vraag is niet simpel te visualiseren met grafieken en tabellen, behalve bij monumenten die uit slechts één complex bestaan. Veel monumenten beslaan meerdere complexen. Het gaat dan om een interpretatie en duiding van alle bevindingen die op het niveau van de complexen zijn gedaan. Dit resulteert in algemene beschrijvingen over de fysieke staat van specifieke groepen van monumenten.

²⁷ Met gewogen data worden waarnemingen bedoeld waaraan een waarde is toegekend (van goed tot slecht).

4.5.2 Vragen op het niveau van het archeologisch complex

Wat is de actuele staat van de archeologische complexen?

Aan deze vraag gaan drie subvragen vooraf:

- wat is de huidige toestand van de archeologische complexen?
- wat is de conserveringstoestand van niet-kwetsbaar en kwetsbaar vondstmateriaal binnen de archeologische complexen?
- wat is de belevingswaarde van de zichtbare archeologische complexen?

Deze vragen worden eerst in algemene zin beantwoord. Bij de vraag over de huidige toestand wordt onderscheid gemaakt naar:

- provincie;
- grondgebruik;
- hoofdfunctie;
- zichtbaarheid;
- type eigenaar.

4.6 De nulmeting: resultaten

In het kader van de nulmeting zijn niet alle archeologische rijksmonumenten in het veld onderzocht. De volgende zijn *niet* meegenomen:

- monumenten die permanent in of onder water liggen (waterbodems); de Rijksdienst voert een maritiem programma uit waarin de archeologische rijksmonumenten onder water worden gemonitord;
- monumenten die onderdeel zijn van de Romeinse Limes en zijn meegenomen in een eerdere pilot van de Rijksdienst;
- monumenten die al eerder door archeologisch onderzoeksbureau ADC ter voorbereiding van de nulmeting zijn onderzocht;
- monumenten die volledig verhard zijn (veelal in stedelijk gebied);
- monumenten waarbij de grondeigenaren geen toestemming gaven om deze te betreden.

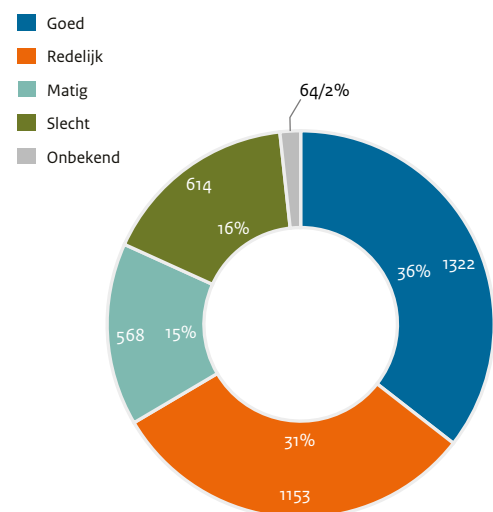
Uiteindelijk zijn van de 1458 archeologische rijksmonumenten op land 1274 monumenten met in totaal 3721 complexen tijdens de nulmeting in het veld bezocht.

4.6.1 Huidige toestand van de complexen

De huidige toestand wordt bepaald door de mate van fysieke verstoring, de staat van onderhoud en de stabiliteit van de directe omgeving van de complexen. Van een deel van de complexen bleek het niet mogelijk de toestand correct te bepalen. Deze vallen in de categorie 'onbekend'.

Huidige toestand algemeen

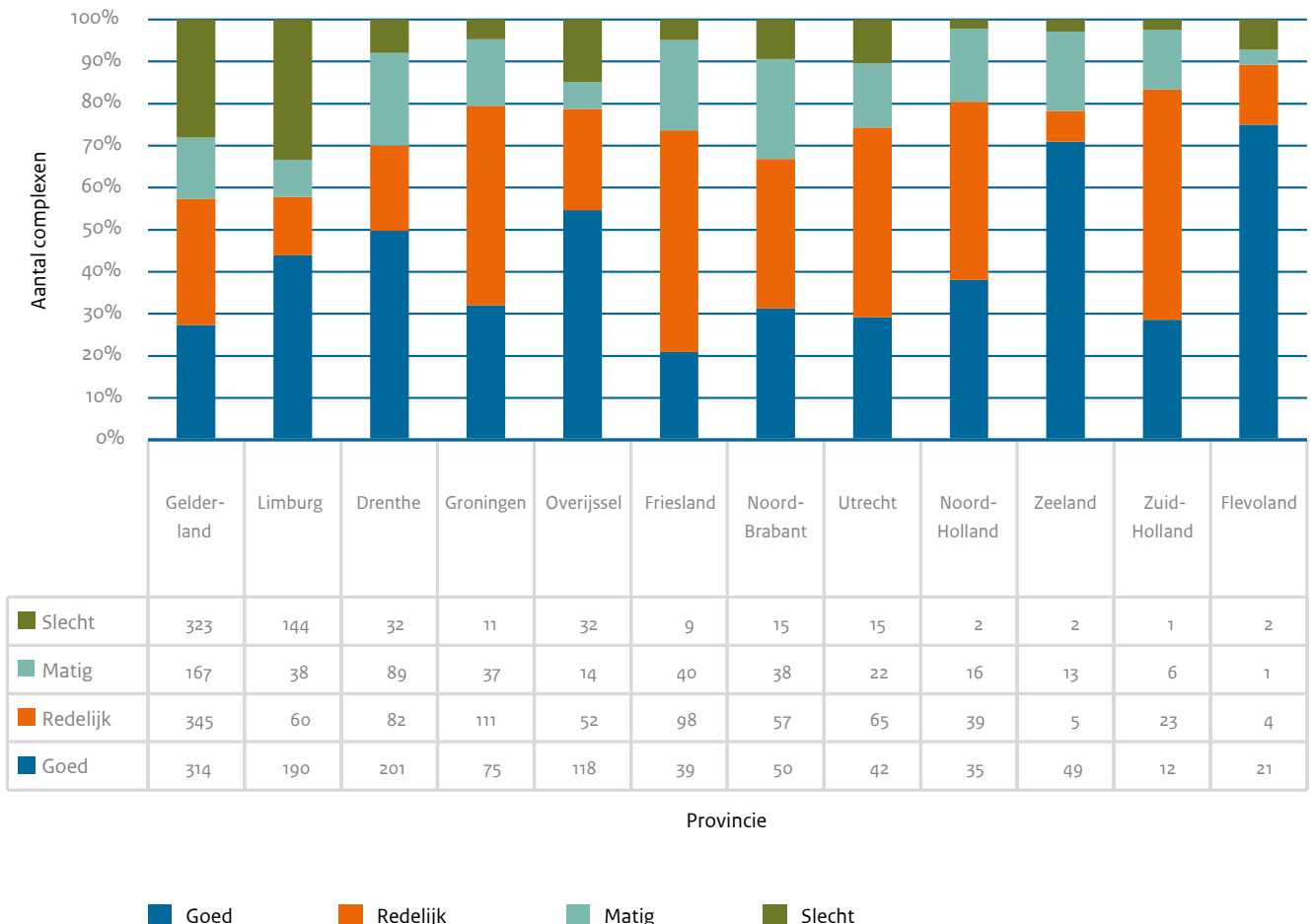
Van in totaal 3721 onderzochte complexen is de huidige toestand van 1322 complexen (36%) goed en van 1153 complexen (31%) redelijk (afb. 4.2). Samen gaat het om twee derde (67%) van het totaal. Complexen met een matige of slechte huidige toestand zijn er duidelijk veel minder (samen 31%). Van 64 complexen (2%) is de huidige toestand niet vastgesteld.

Afb. 4.2 De huidige toestand van de 3721 onderzochte complexen.

Huidige toestand naar provincie

Kijken we per provincie, dan blijkt dat in Limburg, Drenthe, Overijssel, Zeeland en Flevoland de huidige toestand van de complexen het vaakst wordt beoordeeld als goed (afb. 4.3). In Gelderland, Groningen, Friesland, Noord-Brabant, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland is de meest voorkomende kwalificatie redelijk. Voor alle provincies geldt dat de huidige toestand van meer dan de helft van de complexen als goed of redelijk is beoordeeld. In Gelderland en Limburg is de huidige staat van een relatief groot deel van de

Afb. 4.3 Huidige toestand van complexen per provincie, uitgaand van aantallen (niet: oppervlak).

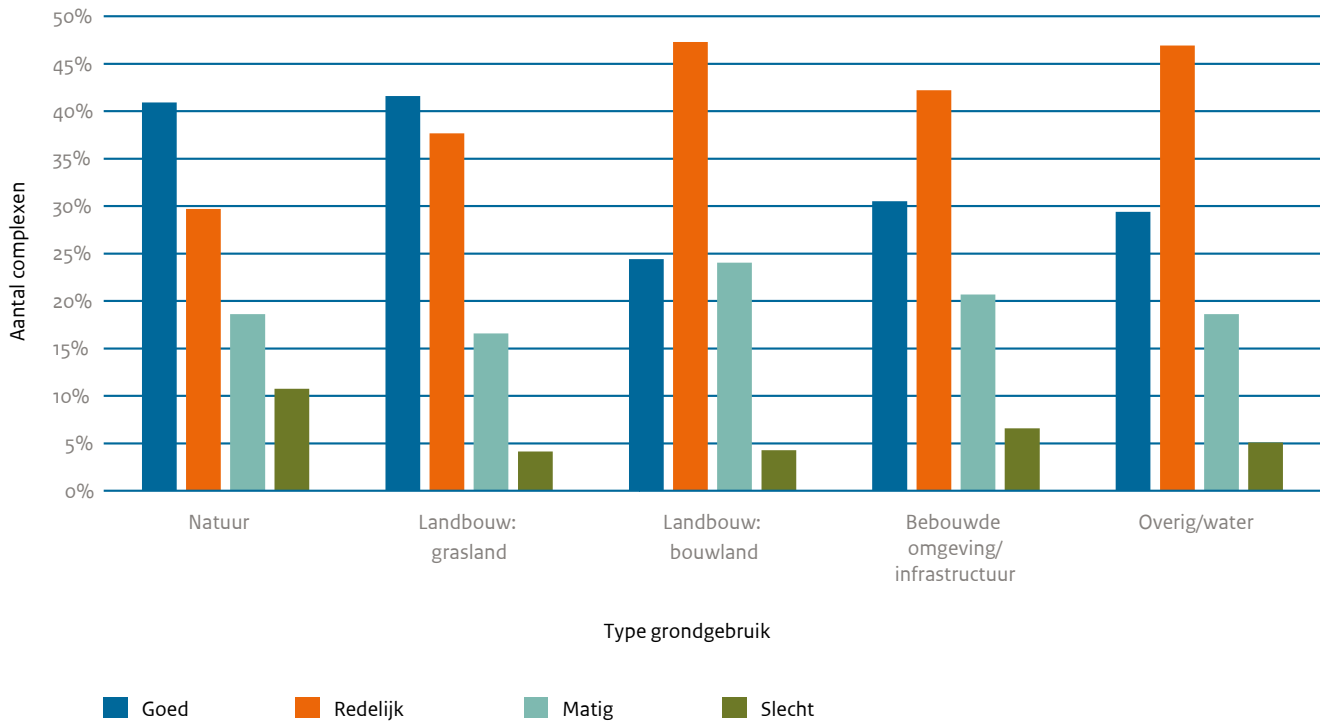
complexen slecht. In Gelderland gaat het om 323 complexen en in Limburg om 144. Binnen Zeeland en Flevoland valt vooral het hoge aandeel complexen op waarvan de huidige toestand als goed is beoordeeld. De huidige toestand van deze complexen is voor een belangrijk deel gerelateerd aan de aard van het complex (zie hierna).

Huidige toestand naar grondgebruik

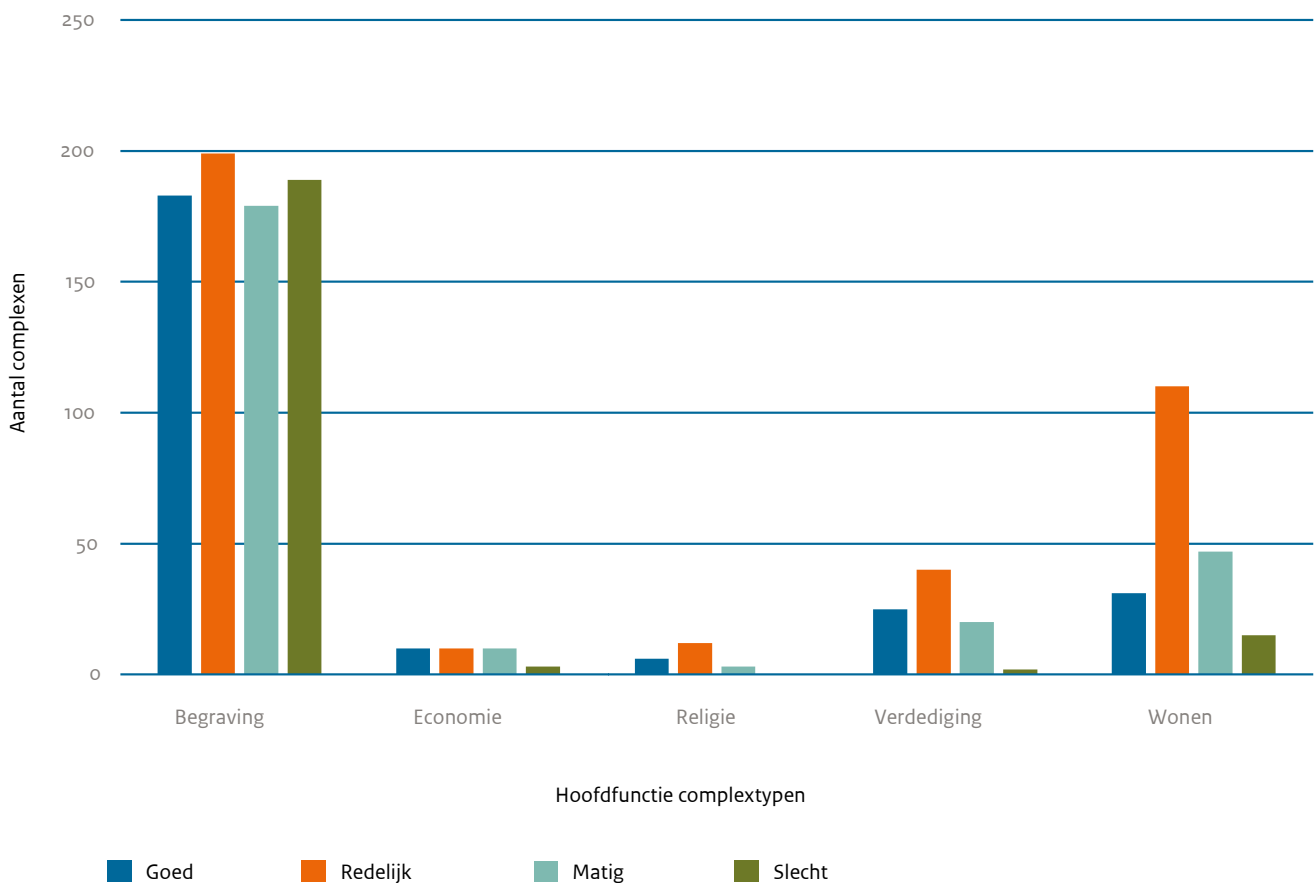
Een complex kan liggen in een natuurgebied, maar bijvoorbeeld ook in een landbouwgebied, bebouwd gebied of een combinatie daarvan. Binnen elk complex is ieder afzonderlijk type grondgebruik geteld. De meeste complexen liggen in natuurgebieden en daarna in landbouwgebieden (afb. 2.9). De huidige toestand is in natuurgebieden en onder grasland het best (afb. 4.4).

Een visuele inspectie is meer geschikt voor het vaststellen van de huidige toestand van

complexen gelegen in natuurgebieden dan van die in landbouwgebied. Met de gekozen methode (visuele inspectie) zijn kleinere, zichtbare complexen – zoals grafheuvels – vaak goed te beoordelen. Dat ligt anders bij grotere complexen – zoals nederzettingen en grafvelden – in bouwland en grasland. Daar kan het gaan om grote percelen waarin nauwelijks sprake is van kleine, individuele verstoringen. Grootschalige verstoringen – denk aan egalisatie, diepploegen en drainageleidingen – zijn in de regel niet of minder goed herkenbaar als fysieke verstoring aan het oppervlak. Daarom zijn ze tijdens een visuele inspectie niet of minder vaak genoteerd c.q. als verstoring in de database opgenomen. Ook al oogt de staat van het complex in de huidige situatie stabiel, het complex kan al vele decennia fysiek zijn aangetast door agrarisch gebruik. Daarbij is de huidige toestand van een complex gelegen in grasland niet automatisch

Afb. 4.4 Huidige toestand van complexen per grondgebruik, uitgaand van aantal.

Afb. 4.5 Huidige toestand van complexen naar hoofdfunctie (aantallen).

beter dan die van een complex in bouwland. In de praktijk wordt het grondgebruik van een landbouwperceel om de zoveel jaar gewisseld – van grasland naar bouwland en vice versa. Een perceel met stabiel grasland kan een lange gebruiksgeschiedenis hebben als bouwland, met alle verstoringen van dien.

Huidige toestand naar hoofdfunctie

Bij een indeling naar hoofdfunctie (begraafplaats, economie, religie, verdediging en wonen) laat de grootste groep (begraafplaats) een zeer uniform beeld zien (afb. 4.5). De huidige toestand van de complexen in deze groep wordt ongeveer even vaak beoordeeld als goed, redelijk, matig of slecht. In de groep wonen komt de kwalificatie redelijk het meest voor, gevolgd door matig en goed.

Huidige toestand naar zichtbaarheid

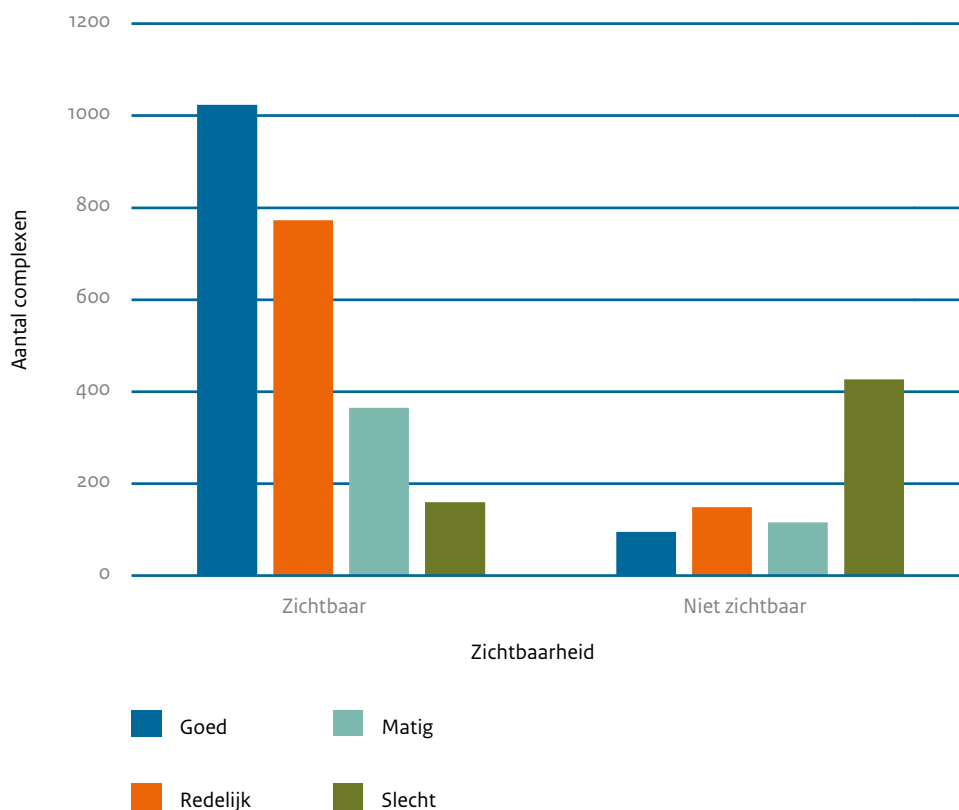
Van het merendeel van de zichtbare complexen (2318) is de huidige toestand beoordeeld als goed (1025) of redelijk (775) (afb. 4.6). Bij elkaar gaat het

om ruim driekwart (78%) van alle zichtbare complexen. Van maar 158 zichtbare complexen is de huidige toestand slecht te noemen.

Bij de niet-zichtbare complexen is het beeld duidelijk anders. Binnen deze categorie (in totaal 785 complexen) verkeren er ruim 400 in slechte toestand.

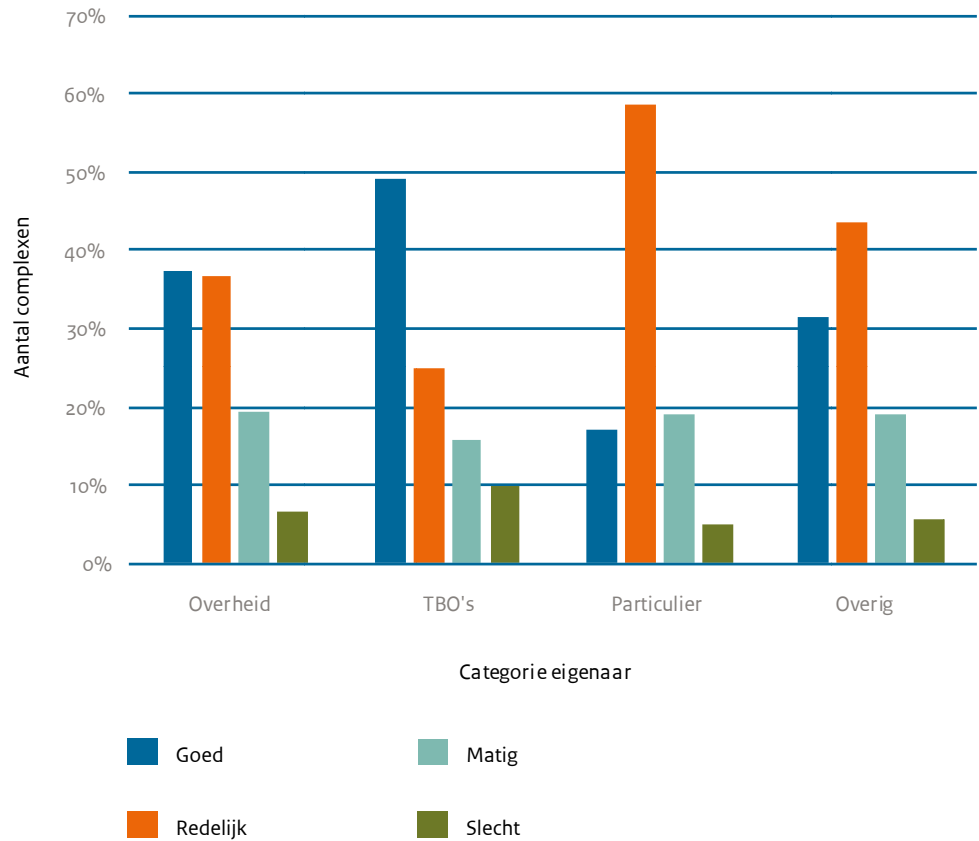
Huidige toestand naar type eigenaar

Relateren we de huidige toestand van de complexen aan het type eigenaar, dan ontstaat een zeer divers beeld (afb. 4.7).²⁸ Bij complexen (geheel of gedeeltelijk) in bezit van overheden wordt de huidige situatie ongeveer even vaak als goed of redelijk aangemerkt (ca. 37%). Bij complexen in bezit van terreinbeherende organisaties (TBO's) wordt de huidige toestand overduidelijk het meest beoordeeld als goed (49%). Bij de categorieën particulier en overig overheerst de kwalificatie redelijk. Bij vrijwel alle typen eigenaar is de huidige toestand bij 25 tot 30% van de complexen matig tot slecht.

Afb. 4.6 Huidige toestand van de complexen naar zichtbaarheid (aantallen).

²⁸ In hoofdstuk 5 worden de categorieën eigenaren besproken en toegelicht. Een complex kan bestaan uit een of meer percelen en kan dus ook een of meer eigenaren (uit meerdere categorieën) hebben. Per complex zijn alle typen eigenaren apart geturfd, ongeacht of deze een groot deel van het complex bezitten, of slechts een kleine hoek of smalle rand ervan.

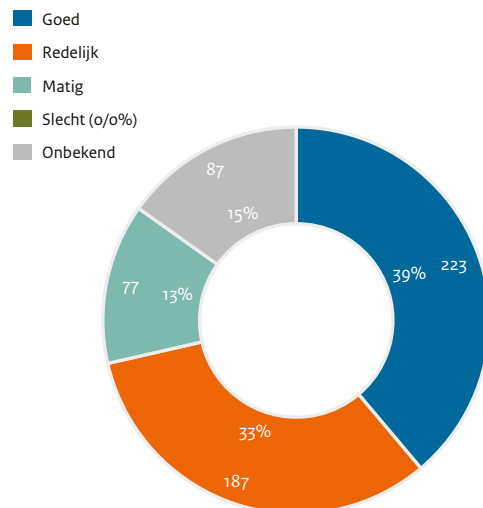

Afb. 4.7 Huidige toestand van de complexen per soort eigenaar, naar aantal complexen.

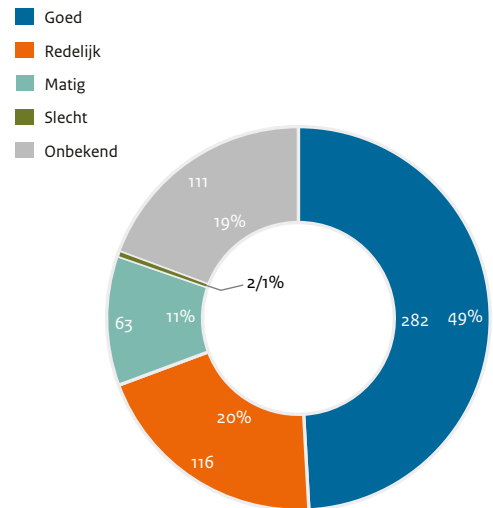
4.6.2 Conserveringstoestand van kwetsbaar en niet-kwetsbaar vondstmateriaal

De conserveringstoestand van vondstmateriaal binnen complexen is bepaald aan de hand van proxy data (zie paragraaf 4.3.2). Deze data hebben betrekking op de conserverende eigenschappen van de bodem. Er is onderscheid gemaakt tussen kwetsbaar en niet-kwetsbaar vondstmateriaal.

In 574 complexen is booronderzoek uitgevoerd. De conserveringstoestand van kwetsbaar vondstmateriaal is in de meeste gevallen goed (39%) of redelijk (33%) (afb. 4.8). In totaal gaat het om (72%) van de onderzochte complexen. Bij 13% is de conserveringstoestand matig en bij 15% onbekend. De conserveringstoestand van niet-kwetsbaar vondstmateriaal toont een iets ander beeld (afb. 4.9). In 282 gevallen (49%) is de toestand als goed beoordeeld en in 116 gevallen (20%) als redelijk – in totaal 69%. Bij 174 complexen (30%) is de toestand matig of onbekend en bij twee complexen slecht.

Afb. 4.8 Conserveringstoestand van kwetsbaar vondstmateriaal in 574 onderzochte complexen.

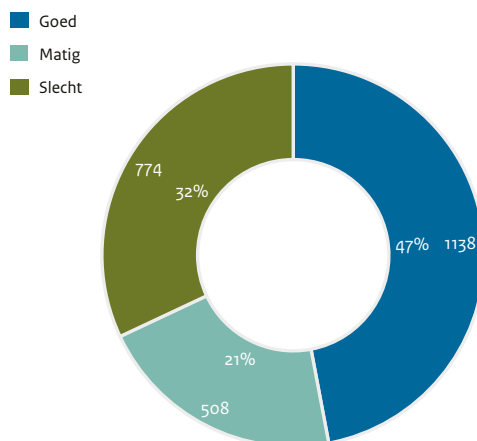

Afb. 4.9 Conserveringstoestand van niet-kwetsbaar vondstmateriaal in 574 onderzochte complexen.

Als je beide diagrammen met elkaar vergelijkt, lijkt het alsof kwetsbaar vondstmateriaal net iets beter is geconserveerd dan niet-kwetsbaar vondstmateriaal. Maar de scores zijn niet rechtstreeks te vergelijken. De beoordeling bij niet-kwetsbaar vondstmateriaal berust op slechts twee parameters en die bij kwetsbaar vondstmateriaal op zeven parameters. De vijf parameters die alleen bij kwetsbaar vondstmateriaal zijn meegenomen, zijn bij niet-kwetsbaar vondstmateriaal niet of nauwelijks van invloed. Als alle parameters zouden worden meegewogen in een rechtstreekse vergelijking, zou de conserverings-toestand voor niet-kwetsbaar vondstmateriaal aanzienlijk hoger scoren. Kortom, afbeelding 4.8 en 4.9 kunnen niet een op een met elkaar vergeleken worden.

4.6.3 De belevingswaarde van de zichtbare archeologische complexen

In deze nulmeting wordt onder belevingswaarde de mate van herkenbaarheid van een archeologisch complex aan het oppervlak verstaan (zie paragraaf 4.3.3). Er is alleen gekeken naar aan het oppervlak zichtbare archeologische complexen. Bij

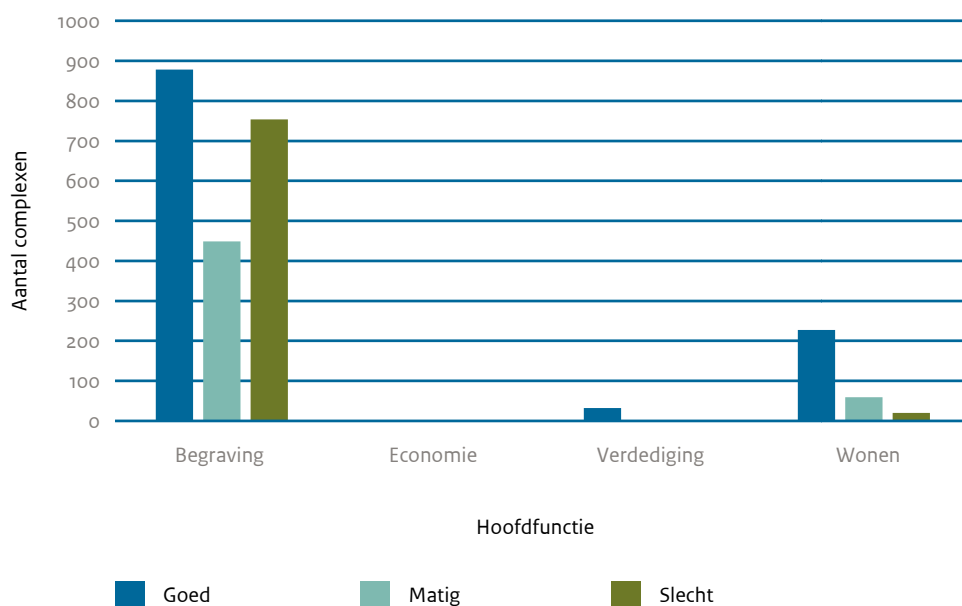

Afb. 4.10 Belevingswaarde van zichtbare complexen. In totaal 2420 complexen.

iets minder dan de helft is de belevingswaarde als goed beoordeeld en bij een derde slecht (afb. 4.10).

Belevingswaarde algemeen

De getalsmatig belangrijkste zichtbare complexen zijn grafheuvels, hunebedden, terpen, wierden en vliedbergen. Het ligt dan ook voor de hand dat de provincies waarin deze het meest voorkomen, te weten Gelderland, Drenthe, Friesland, Groningen en Zeeland, ook de meeste complexen met belevingswaarde hebben.

Afb. 4.11 De belevingswaarde van zichtbare complexen naar hoofdfunctie (aantallen). In totaal 2420 complexen.

De meeste van deze complexen bevinden zich in natuurgebieden en landbouwgebieden. De zichtbare complexen dateren voornamelijk uit de periode van de late landbouwers.

Belevingswaarde naar hoofdfunctie

Delen we de zichtbare complexen in naar hoofdfunctie, dan blijkt het hier voornamelijk te gaan om begraving (grafheuvels en hunebedden) en wonen (terpen, wierden en vliedbergen) (afb. 4.11). De belevingswaarde van complexen uit de eerste categorie is in 878 gevallen (42%) goed, maar er zijn in dezelfde groep 754 complexen (36%) waarvan de belevingswaarde als slecht is beoordeeld. Het gaat voornamelijk om grafheuvels die ook op het criterium huidige toestand slecht scoren (zie paragraaf 4.6.1, huidige toestand naar hoofdfunctie). In de groep wonen is de belevingswaarde van een grote meerderheid van de complexen (227, 75%) goed en van slechts 20 complexen (7%) slecht.

4.7 Conclusie: de actuele staat van de rijksmonumenten

4.7.1 Van complex naar rijksmonument

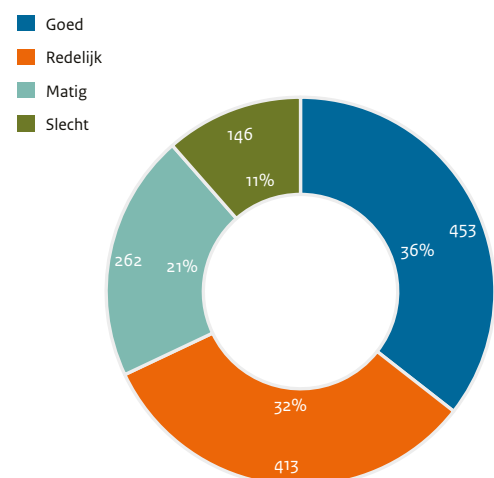
De uitkomsten van de nulmeting op complexniveau zijn vertaald naar het monumentenniveau. Dit resulteert in een algemene beschrijving van de actuele staat van de archeologische rijksmonumenten. We zoomen daarbij in op de huidige toestand, de conserveringstoestand en de belevingswaarde.

4.7.2 De instandhoudingsopgave van monumenten op basis van de huidige toestand van archeologische complexen

De instandhoudingsopgave is bepaald op basis van de huidige toestand van de archeologische complexen. De huidige toestand van elk complex heeft een van de volgende scores gekregen: slecht; matig, redelijk en goed. Vervolgens zijn de monumenten ingedeeld op basis van de laagste score van hun complex(en). Hiervoor is vastgesteld hoeveel monumenten een of meer

complexen bevatten in slechte toestand, hoeveel monumenten een of meer complexen bevatten met als *laagste* score matig, hoeveel monumenten een of meer complexen bevatten met als *laagste* score redelijk en hoeveel monumenten een of meer complexen bevatten met *alleen* de score goed. Het resultaat hiervan is weergegeven in afbeelding 4.12.

Bij 32% van de archeologische rijksmonumenten is de huidige staat matig tot slecht te noemen. Het betekent dat in 408 monumenten complexen liggen die in minder of meerdere mate extra aandacht behoeven. Dit kan variëren van bijvoorbeeld het wegnemen van bepaalde bedreigingen tot het uitvoeren van klein of groot onderhoud. In totaal 866 monumenten (68%) krijgen de status redelijk tot goed. Daarbij geldt de kanttekening dat een visuele inspectie zich vooral goed leent voor het vaststellen van de actuele staat van *zichtbare* complexen (zie paragraaf 4.6.1). Niet-zichtbare archeologische complexen gelegen in landbouwgebied vertonen in vergelijking met die in natuurgebieden weinig aan het oppervlak zichtbare individuele verstoringen en zijn op het eerste oog stabiel, zeker wanneer ze in grasland liggen. Dat wil niet zeggen dat dit daadwerkelijk het geval is. Uit eerder onderzoek blijkt dat bij dit soort terreinen de schijn bedriegt.²⁹ Alleen veel intensiever onderzoek in de vorm van boringen in combinatie met proefputten- en/of proefsleuvenonderzoek kan de daadwerkelijke staat van dit

Afb. 4.12 De instandhoudingsopgave op basis van de huidige toestand van de archeologische complexen onderzocht tijdens de nulmeting. Het gaat om in totaal 1274 monumenten.

²⁹ Lascaris 2019; Willemse 2020.

soort monumenten goed in beeld brengen. Bij de nulmeting was een dergelijk onderzoek vanwege het grote aantal complexen niet het uitgangspunt en ook niet haalbaar. Ook zou hier gewerkt kunnen worden met proxy's, die een indicatie geven van vergelijkbare monumenten in vergelijkbare omstandigheden (zie ook paragraaf 4.3.2). Verder kan bureauonderzoek in dit soort gevallen aanvullende informatie opleveren, bijvoorbeeld door AHN-beelden te vergelijken.

4.7.3 Conserveringstoestand van rijksmonumenten

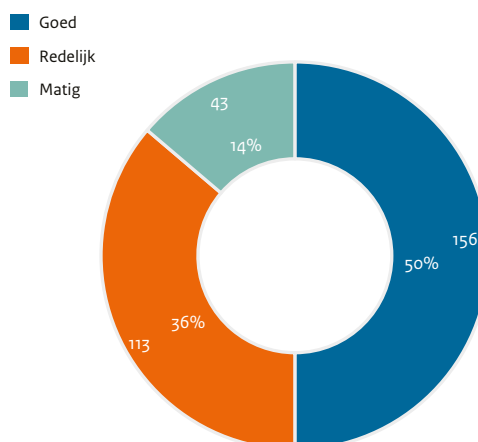
De conservering van kwetsbaar en niet-kwetsbaar vondstmateriaal in de bodem binnen monumenten is in het algemeen goed. Het is met de insteek van het huidige onderzoek niet mogelijk een specifieke categorie of regio aan te wijzen waar de situatie dreigender is dan in andere regio's of complexen.

Bij 14% van de monumenten is het kwetsbaar vondstmateriaal matig geconserveerd, bij 50% goed. Het niet-kwetsbaar vondstmateriaal is bij 12% van de monumenten matig en 66% goed geconserveerd.

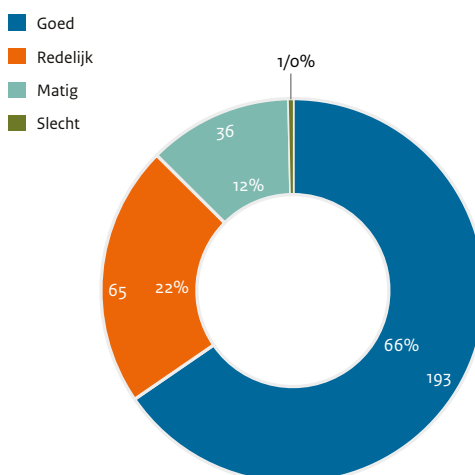
4.7.4 Belevingswaarde van rijksmonumenten

De belevingswaarde van de monumenten richt zich vanzelfsprekend op zichtbare complexen. Het grootste aandeel vormen de grafheuvels, hunebedden en kunstmatig opgeworpen woongronden (wierden, terpen en vliedbergen). Met name een deel van de grafheuvels is er slecht aan toe.

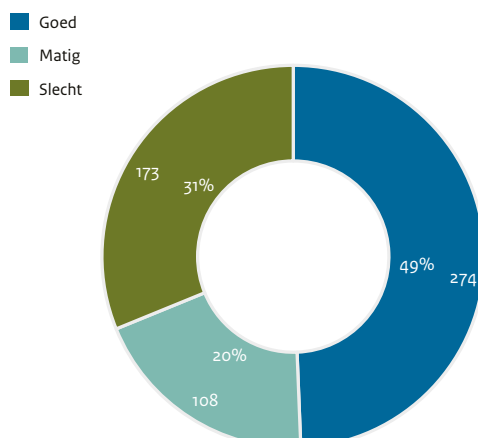
Iets meer dan de helft van de zichtbare monumenten (51%) is matig tot slecht beleefbaar.

Afb. 4.13 De conserveringstoestand van kwetsbaar vondstmateriaal binnen monumenten. Het gaat om in totaal 312 monumenten.

Afb. 4.14 De conserveringstoestand van niet-kwetsbaar vondstmateriaal binnen monumenten. Het gaat om in totaal 295 monumenten.

Afb. 4.15 De belevingswaarde van zichtbare monumenten (in totaal 555).

G. Mauro en J. Stöver

Eigenaren hebben een essentiële functie bij de instandhouding van hun archeologische rijksmonumenten. De groep eigenaren is divers. Om zicht te krijgen op hun kennis en behoeften zijn er vier categorieën onderscheiden, namelijk overheden, terreinbeherende organisaties, particulieren en overige eigenaren. Particulieren en overheden hebben de meeste monumenten in handen, de terreinbeherende organisaties en overheden het grootste areaal. Hierin zitten wel grote provinciale verschillen.

Voor de evaluatie van de Sim Archeologie is gesproken met meerdere terreinbeherende organisaties en met eigenaren die wel en geen Sim-subsidie hebben aangevraagd. Als mensen de regeling al kennen, staan ze hier kritisch tegenover. Veel eigenaren kiezen er bewust voor geen gebruik te maken van de Sim.

Aansluitend op de nulmeting is een pilot uitgevoerd waarbij vijftig eigenaren ondervraagd zijn over hun monument. Daarna is een digitale enquête gehouden onder eigenaren. In totaal heeft circa 10% van alle eigenaren hieraan meegewerkt. Een overgrote meerderheid is zich ervan bewust een of meerdere rijksmonumenten in bezit te hebben. Alle drie terreinbeherende organisaties die hebben deelgenomen aan de enquête voeren onderhoud uit op hun monumenten. Bij de andere groepen is dat een beduidend kleiner deel, waarbij de particulieren het laagst scoren. Van de particulieren weet een klein percentage dat zij een financiële bijdrage voor het onderhoud kunnen ontvangen, maar ze maken hier nauwelijks gebruik van. Terreinbeherende organisaties zijn beter op de hoogte van de mogelijkheid die de Sim biedt, maar ook zij denken ervoor terug hiervan gebruik te maken. De resultaten van de enquête komen wat dat betreft overeen met die van de brede evaluatie van de Sim. De meeste particulieren en de categorie overige eigenaren zijn niet bekend met de vergunningsvoorwaarden en hebben behoefte aan meer informatie over wet- en regelgeving. Ook is er de wens dat het Rijk meer betrokkenheid toont richting eigenaren.

5.1 Inleiding

Eigenaren hebben een cruciale rol bij de instandhouding van hun archeologische monumenten. Een deel van de eigenaren neemt het onderhoud van de monumenten op zich, een groot deel om verschillende redenen echter niet. Zonder belangstelling en betrokkenheid van de eigenaar wordt instandhouding een lastige opgave. Het project Communicatie met Eigenaren wil een basis leggen voor een duurzame relatie van het Rijk met eigenaren.

Het blijkt bijzonder lastig het exacte aantal eigenaren te bepalen. Niet alleen wisselt dit aantal voortdurend, ook is niet altijd duidelijk of er sprake is van dezelfde eigenaar voor verschillende rijksmonumenten of zelfs percelen.

De monumenten die in de nulmeting zijn meegenomen, zijn in handen van ongeveer 5000 eigenaren. Archeologische rijksmonumenten kunnen een of meerdere eigenaren hebben. Uitschieter is de Circumvallatielinie (rijksmonumentnummer 532275) nabij Groenloo met maar liefst 234 eigenaren. Als één monument meerdere eigenaren heeft, kan dat het onderhoud van het hele terrein bemoeilijken.³⁰

Staatsbosbeheer is verreweg de grootste eigenaar, zowel in aantal (214, ca. 15% van alle archeologische rijksmonumenten) als oppervlakte (1917 ha, ca. 25% van het totale areaal monumenten). Van de terreinbeherende organisaties komt de vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten met 48 monumenten op de tweede plek. Bij de gemeenten springt Noardeast-Fryslân eruit met 97 monumenten in bezit.

Tijdens het programma zijn er diverse contactmomenten geweest met eigenaren. Allereerst bij de voorbereiding en uitvoering van de nulmeting. Voor de evaluatie van de Sim Archeologie hebben we ons oor te luisteren gelegd bij eigenaren die wel en eigenaren die geen subsidieaanvraag hebben ingediend. Daarnaast legden we vijftig particuliere eigenaren vragen voor over hun monument. Ten slotte is een grote digitale enquête onder eigenaren gehouden. Dit alles geeft een goed inzicht in wat er speelt bij deze groep, in hoeverre particuliere eigenaren kennis hebben van hun monumenten en zicht hebben op het gewenste onderhoud en waar zij tegen aanlopen.

³⁰ Stöver 2022c.

Onderhoud van een monument met meerdere eigenaren: wierdedorp Wirdum

In het voormalige Noord-Nederlandse kweldergebied zijn vanaf 600 v.Chr. vele terpen en wierden opgeworpen. Zo hielden de bewoners droge voeten in dit door de zee bepaalde landschap. Vandaag de dag zijn deze woonheuvels nog altijd typerend voor het Noord-Nederlandse kleigebied.

Tussen 1850 en 1940 zijn veel Groningse wierden commercieel afgegraven. Wierdegrond bevat veel meststoffen, die men vroeger in gebieden met arme grond goed kon gebruiken. Door afgraving ontstonden steilranden die even beeldbepalend als kwetsbaar zijn. Dat geldt ook voor het wierdedorp Wirdum in de gemeente Eemsdelta (afb. 5.1). De 230 meter lange oostelijke steilrand is in slechte staat en brokkelt af. Hierdoor raken niet alleen de archeologische resten in de wierde beschadigd, maar lopen ook huizen aan de steilrand uiteindelijk gevaar. Grote bomen op de steilrand kunnen omvallen en daarmee grote delen van de steilrand meenemen.

Vijf burgers die aan de steilrand wonen, ondernemen in 2017 actie. Ze dienen een projectvoorstel voor herstel in bij het programma Dorpsvisies en Landschap van Landschapsbeheer Groningen. Dit programma wordt gefinancierd door de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) en

de provincie Groningen. Mede door een forse geldelijke bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan het plan uitgevoerd worden.

In het plan worden de meeste bomen, opschot en afval verwijderd. Tegen de bestaande steilrand komt een talud met een iets flauwere helling. Onderaan het talud wordt een pad aangelegd om de nieuwe steilrand te kunnen onderhouden. De steilrand wordt ingezaaid met bloemrijk grasmengsel. Voor het aanvullen van de steilrand en de aanleg van een onderhoudspad moet een strook landbouwgrond van ruim 800 m² worden aangekocht. De betrokken bewoners worden tegen geringe vergoeding eigenaar van de steilrand en het onderhoudspad. Zij zijn verantwoordelijk voor de instandhouding. Het ontwerp is besproken met alle belanghebbenden. Alle partijen staan positief tegenover het plan.

Maar dan komt er een kink in de kabel. Door een conflict tussen een van de vijf eigenaren met de beheerder van de aangrenzende begraafplaats trekt de eerste zich enkele dagen voor de uitvoering terug. Aanpassing van de plannen aan deze onverwachte situatie is in dit stadium niet meer mogelijk. Daarom wordt het project afgeblazen. De Rijksdienst leert hier desalniettemin uit waar je bij het nemen van maatregelen voor instandhouding tegenaan kunt lopen.

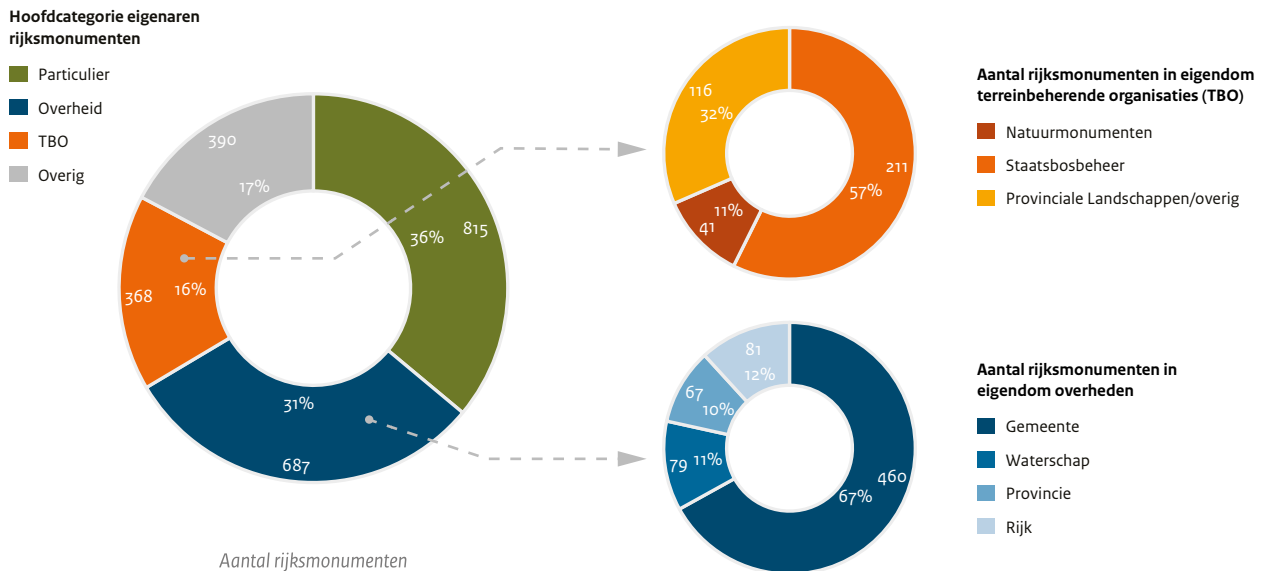
Afb. 5.1 De bomenrij vooraan op de foto staat op steilrand van de wierde Wirdum (foto: J. Stöver).

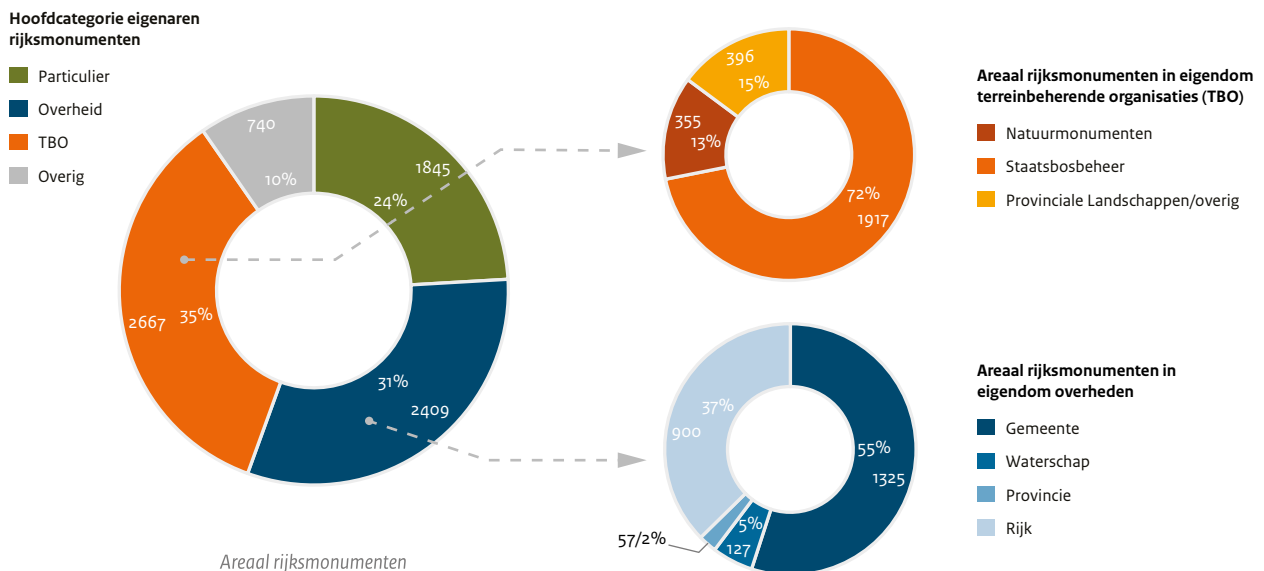
5.2 Verdeling archeologische rijksmonumenten in vier categorieën eigenaren

De groep eigenaren van archeologische rijksmonumenten varieert sterk. Van een grote terreinbeherende organisatie, een waterschap en een kerkelijk genootschap tot een particulier die een bosperceel heeft aangekocht om zijn honden op uit te laten. We onderscheiden daarom vier categorieën: particulieren, terreinbeherende organisaties, overheid en overige. Onder

particulieren vallen zowel boeren als personen die geen landbouw bedrijven op hun grond en het daar gelegen rijksmonument. Onder de terreinbeherende organisaties vallen de provinciale landschappen, Staatsbosbeheer, de vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten en enkele regionale organisaties zoals het Goois Natuurreservaat en Kroondomein Het Loo. In de categorie overheid zijn het Rijk, provincies, waterschappen en gemeenten vertegenwoordigd. Onder de categorie overige vallen eigenaren die in geen van de andere drie categorieën passen, zoals verzekerings- en nutsbedrijven (afb. 5.2).

Afb. 5.2 Aantal archeologische rijksmonumenten verdeeld over de vier categorieën eigenaren.

Afb. 5.3 Areaal aan archeologische rijksmonumenten verdeeld over de vier categorieën eigenaren.

Particulieren en overheid blijken ieder ongeveer een derde van het totaal aantal monumenten in handen te hebben. Binnen de overheid bezitten de gemeenten veruit de meeste monumenten. Probleem met deze indeling is dat een monument met verschillende categorieën eigenaren meerdere keren meetelt. Het totaal in afbeelding 5.2 ligt daarom hoger dan het werkelijke aantal van 1458 archeologische rijksmonumenten op land. Een indeling naar oppervlakte geeft dan een beter beeld (afb. 5.3). De terreinbeherende organisaties hebben een veel groter areaal in bezit (ruim een derde van het totaal) dan particulieren en de categorie overige. Niet vreemd, aangezien grote terreinen die als archeologisch rijksmonument zijn aangewezen, veelal natuurgebieden zijn. Het aandeel van de overheid blijkt gemeten naar oppervlakte en aantal monumenten ongeveer gelijk. Maar binnen de overheid is het aandeel van het Rijk ineens veel groter en dat van de gemeenten juist kleiner dan in afbeelding 5.2 (aantal). Ook dit verbaast niet, want het gaat vaak om grote militaire oefenterreinen waarvan aanzienlijke delen zijn aangewezen als archeologisch rijksmonument. Deze terreinen zijn in het bezit van het Rijk.

Archeologische rijksmonumenten op agrarische gronden zijn vooral in handen van particulieren (afb. 5.4). De staafdiagram onderscheidt daarbij gras- en bouwland.³¹ Terreinbeherende organisaties en overheden hebben vooral natuurterreinen in bezit.

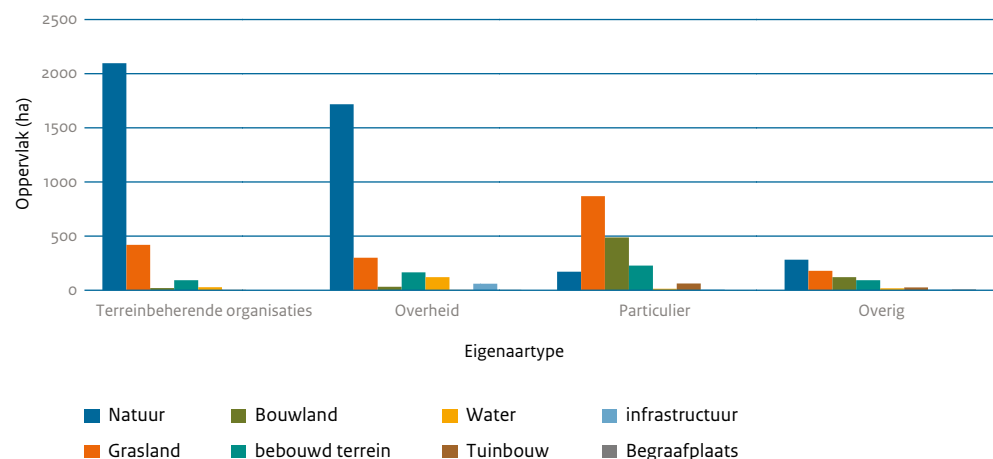
Per provincie verschilt de verdeling over de vier categorieën eigenaren behoorlijk, zowel in

aantal, oppervlakte als in grondgebruik.

Dat heeft te maken met het type monument. Zo vormen in de Friesland en Groningen terpen en wierden het grootste aandeel van het archeologisch bestand. Deze zijn vaak bewoond en kennen een agrarische grondgebruik. In deze twee provincies is respectievelijk 61 en 71% van het oppervlak aan archeologische rijksmonumenten in handen van particulieren, en veelal gelegen in landbouwgebieden. Bovendien is in beide provincies vaak sprake van gedeeld eigendom van de rijksmonumenten. Ook dit hangt samen met het type monument. Terpen en wierden zijn vaak in hun geheel of in grote delen als rijksmonument aangewezen, vandaar dat er ook vaak meerdere particuliere eigenaren zijn.

5.3 Contacten met eigenaren in het kader van de nulmeting

Voor de nulmeting zijn ongeveer 3900 eigenaren schriftelijk benaderd om betredingstoestemming te vragen voor de veldinspectie en zo nodig voor boringen.³² Als een reactie uitbleef of er in eerste instantie geen toestemming werd verleend, is telefonisch contact opgenomen met eigenaren. Veel eigenaren hebben alsnog hun medewerking verleend. Na afloop van het veldbezoek is contact opgenomen met eigenaren met de vraag of alles naar tevredenheid was verlopen. Bij aanvang van de nulmeting was de opzet om alle eigenaren bij dit klanttevredenheidsonderzoek te betrekken, maar velen gaven tussentijds aan geen behoefte te hebben aan contact achteraf. Van de ruim 700

Afb. 5.4 Grondgebruik per eigenaarscategorie in hectare.

³¹ De gegevens zijn gebaseerd op een momentopname. Wisseltoelt blijft hierdoor buiten beeld en zal in beide type grondgebruik (gras- en bouwland) zijn opgenomen.

³² Kalshoven et al. 2021.

eigenaren met wie na afloop van het veldbezoek nog contact opgenomen, uitte 2% zijn ongenoegen over het veldbezoek.³³ De twee voornaamste redenen zijn:

- de veldmedewerker was niet altijd in staat alle vragen over het monument te beantwoorden en moest doorverwijzen naar de regioadviseur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
- een enkele keer was er sprake van miscommunicatie, bijvoorbeeld over het moment van het veldbezoek.

Ook tijdens de uitvoering van de nulmeting is soms gesproken met eigenaren, maar veel eigenaren gaven aan geen interesse te hebben om bij het veldbezoek aanwezig te zijn. Ongetwijfeld hebben covid-19 en het tijdstip van het veldbezoek tijdens doordeweekse dagen hieraan bijgedragen.³⁴

5.4 Eigenaren en Sim Archeologie

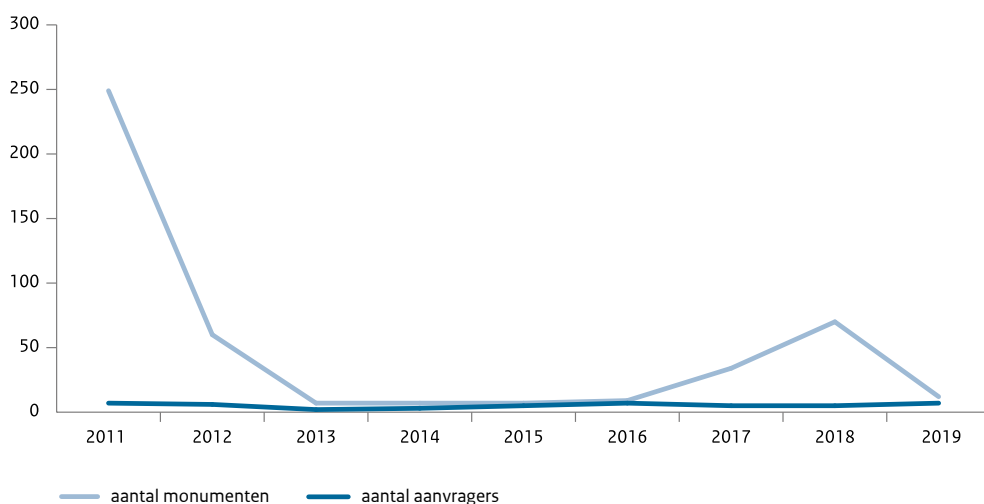
Eigenaren kunnen voor het onderhoud van hun rijksmonument een financiële bijdrage aanvragen via de Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (Sim). In 2012-2018 hebben slechts 33 eigenaren een Sim-aanvraag ingediend, voor in totaal 194 rijksmonumenten.³⁵ Het overgrote deel, namelijk 157 monumenten, is in handen van terreinbeherende organisaties. Zij hebben voor iets meer dan 40% van hun monumenten een Sim-aanvraag ingediend.

Van de andere categorieën eigenaren heeft maar ongeveer 1% een beroep gedaan op een Sim-subsidie.³⁶ De rapporten *Brim/Sim-regeling archeologische rijksmonumenten 2012-2018 revisited* en *Evaluatie Subsidieregeling instandhouding monumenten* gaan hier dieper op in.³⁷ De belangrijkste redenen voor de beperkte belangstelling is:

- de onbekendheid met de Sim;
- de eigen bijdrage van 40% vormt een te zware belasting;
- de eigenaar ziet het probleem niet of voelt zich er niet verantwoordelijk voor;
- de administratieve lasten zijn te groot;
- de drempelbedrag van 3000 euro is te hoog.

Bij aanvang van het programma is een aantal terreinbeherende organisaties gevraagd naar de ervaringen met de Sim. Ook zij staan kritisch tegenover de regeling. De voornaamste punten zijn:

- ze ervaren de regeling als omslachtig;
- de eigen bijdrage wordt als fors ervaren. Bij regelingen voor natuur geldt voor regulier onderhoud een eigen bijdrage van 16%;
- de administratieve verplichtingen wegen veelal niet op tegen de verkregen bijdrage;
- de zesjarige cyclus van de Sim sluit niet aan op de eigen, langer lopende, beheerplannen (vaak tien jaar of langer) en administratie;
- de drempelbedrag is te hoog;
- bij inzet van eigen personeel moeten ze achteraf een accountantsverklaring overleggen. De kosten daarvan wegen vaak niet op tegen de verkregen subsidie.

Afb. 5.6 Sim-aanvragen: aantal monumenten en aantal aanvragers (bron: Schut 2020).

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Schut 2020, 17: twaalf terreinbeherende organisaties, negen gemeenten, zes particulieren en zes overige.

³⁶ Daarbij geldt dat het Rijk zelf geen Sim-subsidie kan aanvragen.

³⁷ Schut 2020; Bongers et al. 2021.

Groot onderhoud aan ruïne: Genneperhuis

Even ten noorden van het Limburgse stadje Gennepe ligt op de plek waar de Niers in de Maas uitmondt de ruïne van het Genneperhuis. Dit kasteel wordt al in 1021 genoemd (afb. 5.5). Ooit behoorde het toe aan de heren van Gennepe. Na de middeleeuwen werd het complex uitgebouwd tot een imposante vesting waarvan delen goed zichtbaar zijn in het terrein. De ruïne en het omliggende gebied zijn in eigendom bij Staatsbosbeheer.

De ruïne van het Genneperhuis is zowel een gebouw als een archeologisch rijksmonument. In het verleden is al eens een Sim-bijdrage voor gebouwde rijksmonumenten aangevraagd om de ruïne te consolideren. Bij gebouwde monumenten is echter de herbouwwaarde van belang. Deze is voor ruïnes moeilijk vast te stellen, waardoor deze subsidieregeling slechts een gering deel van de consolidatiekosten zou dekken. De Sim voor archeologische rijksmonumenten kent de herbouwwaardebepaling niet.

De kasteelruïne verkeert in slechte staat. Zichtbaar muurwerk is aan verval onderhevig. Voor de instandhouding van de ruïne moet

het verval worden gestopt, maar de vraag is wat geconsolideerd moet én kan worden en op welke manier. Door de vele slooptactiviteiten – zelfs na de Tweede Wereldoorlog – en omdat de restanten van de muren grotendeels overwoekerd en aangeaard zijn, is onduidelijk hoe de ruïne in elkaar steekt en wat de staat van de onzichtbare resten is. Dit moet eerst in kaart worden gebracht via bureau- en veldonderzoek voordat consolidatie en wellicht gedeeltelijke restauratie in beeld komen. Het onderzoek is dus historisch, bouwhistorisch en archeologisch van aard.

Op basis van het bureauonderzoek en het aanleggen van proefsleuven, waarbij op bepaalde plekken ondergronds muurwerk ter inspectie wordt blootgelegd, zal een gedegen consolidatieplan worden opgesteld. Aan dit vooronderzoek heeft de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed ruim 130.000 euro bijgedragen. Voor de daadwerkelijke consolidatie zal te zijner tijd een bijdrage uit de Sim voor archeologische rijksmonumenten worden gevraagd. En voor eventuele restauratiewerkzaamheden ook subsidie bij de provincie.

Er ligt inmiddels een gedegen bureauonderzoek en ook het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zijn uitgevoerd, met goed bruikbare resultaten.

Afb. 5.5 De resten van het Genneperhuis zijn nodig aan consolidatie toe (foto: J. Stöver).

Bovendien blijkt de Sim voor rijksbeschermden ruïnes te kort te schieten (zie kader)³⁸.

De onvrede over de huidige Sim blijkt ook uit de terugloop van het aantal aanvragen. Na zes jaar kan een eigenaar voor hetzelfde rijksmonument een nieuwe aanvraag indienen. De regeling is in 2012 opgesteld voor archeologische rijksmonumenten. Het aantal Sim-aanvragen na zes jaar is beduidend kleiner dan in het eerste jaar van aanvraag (afb. 5.6). Daarmee wordt een substantieel deel van het jaarlijks budget Sim Archeologie niet benut. Kortom, de Sim is weinig doeltreffend voor de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten.³⁹

5.5 Vragen aan eigenaren

Bij aanvang van de nulmeting is de eigenaren gevraagd of zij bereid waren na afloop van de veldinspectie een aantal vragen te beantwoorden. Dit om inzicht te krijgen in hoe zij hun archeologische rijksmonumenten ervaren, hoe zij ermee omgaan en waaraan zij behoefte hebben. Ruim 800 eigenaren bleken daartoe bereid.⁴⁰ Het merendeel liet weten geen behoefte te hebben aan een persoonlijk gesprek, maar de meesten (75%) wilden wel per e-mail vragen beantwoorden. Ongetwijfeld was covid-19 hier mede debet aan; veldgesprekken vonden dan ook nauwelijks plaats. De vragenlijst bestond voor een deel uit open vragen en leende zich niet voor digitaal enquêteren. Daarom werd eerst een pilot uitgevoerd met 50 particuliere eigenaren in Drenthe, Friesland, Groningen, Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg. Dit zijn de provincies waar gestart is met de veldinspecties.

Het betreffen voornamelijk zichtbare rijksmonumenten. De pilot is per e-mail en soms ook via een persoonlijk of telefonisch gesprek uitgevoerd. Na de pilot is een lijst opgesteld met grotendeels gesloten vragen, waarop uitsluitend met ja of nee kan worden geantwoord. Deze leent zich beter voor een digitale enquête. Zowel de pilot als de digitale enquête is uitgevoerd door onderzoek- en adviesbureau BAAC. De vragen richten zich op:

- het rijksmonument zelf;
- het onderhoud van het monument;
- subsidieregelingen;
- wet- en regelgeving;
- informatievoorziening.

Ruim 750 eigenaren hebben een uitnodiging per mail ontvangen met een link naar een webpagina waar ze de vragen konden beantwoorden.⁴¹ In totaal hebben 391 eigenaren verdeeld over alle 4 categorieën de vragenlijst ingevuld. Zij vormen 10% van het aantal eigenaren van monumenten meegenomen in de nulmeting. Aangezien circa 90% van alle archeologische rijksmonumenten in Nederland tijdens de nulmeting is geïnspecteerd, zijn wij van mening dat de enquête voldoende inzicht geeft (tabel 5.1).

De resultaten van de pilot en van de enquête vertonen soms verschillen. Dat is te verklaren doordat:

- de bevroegde groep tijdens de pilot louter uit particuliere eigenaren bestond, terwijl tijdens de digitale enquête alle categorieën eigenaren zijn bevroegd;
- tijdens de pilot ook gesprekken zijn gevoerd waarbij vragen die niet direct begrepen werden, konden worden verduidelijkt en toegelicht; tijdens de digitale enquête was dit niet mogelijk;

Tabel 5.1 Respons digitale enquête.

Categorie eigenaren	Aantal eigenaren betrokken bij nulmeting	Aantal eigenaren dat digitale enquête hebben ingevuld	Percentage eigenaren dat de digitale enquête heeft ingevuld
Overheid	185	32	17
Terreinbeherende organisaties	14	3	20
Particulieren	3263	304	10
Overige	453	52	11
Totaal	3915	391	10

Bron: naar Leijnse, Mietes & de Rooij 2021.

³⁸ Stöver 2022d.

³⁹ Ook de Raad van Cultuur signaleert in zijn advies *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit* (maart 2019) de gebreken van de Sim Archeologie. De raad vraagt zich dan ook af of de Sim wel geschikt is voor archeologische rijksmonumenten en adviseert te verkennen hoe het budget voor de instandhouding doelmatiger in te zetten is.

⁴⁰ Leijnse, Mietes & De Rooij 2020.

⁴¹ Eigenaren die betrokken waren bij de pilot, ontvingen deze uitnodiging niet.

- de vragen voor de enquête waar nodig duidelijker zijn geformuleerd om hierboven genoemde reden;
- het aantal deelnemers aan de enquête acht keer groter was dan bij de pilot.⁴²

De pilot en de enquête geven een aardig beeld van de kennis die eigenaren van hun monument hebben, hoe zij met hun monumenten omgaan en welke behoeften zij hebben. De resultaten worden hieronder per thema beschreven en geven met name de uitkomsten van de digitale enquête weer.⁴³

5.5.1 Kennis van en omgang met het rijksmonument

Een grote meerderheid, ruim 80% in de digitale enquête, is bekend met en geïnteresseerd in het monument. In de pilot, die zich uitsluitend richtte op particuliere eigenaren, geeft ongeveer 35% aan niet op de hoogte te zijn van het bestaan van het monument. Dit strookt niet met de uitkomsten in de digitale enquête, maar komt zeer waarschijnlijk doordat slechts één eigenaarscategorie is bevraagd en de groeps grootte veel kleiner is. De eigenaren die deelnamen aan de enquête weten in het algemeen goed om wat voor rijksmonument (complextype, zoals grafheuvel, terp) het gaat (82%), maar weten minder vaak over het verhaal of de geschiedenis van het monument (61%). Bij terreinbeherende organisaties en overheden kan het uitmaken wie de enquête heeft ingevuld. Een medewerker of ambtenaar Cultuurhistorie is dikwijls beter op de hoogte dan een collega werkzaam in een ander domein. De meeste eigenaren hebben belangstelling om meer te weten te komen over hun monument. Verreweg de meeste respondenten staan neutraal tegenover het bezit van een rijksmonument, zij beschouwen het niet als last of lust (64%). Uit de digitale enquête blijkt dat overheden het meest positief zijn over hun monument (59%), de categorie overige ervaart het monument het meest als last (10%). Ongetwijfeld geven deze cijfers een enigszins vertekend en te positief beeld. Het gaat immers om eigenaren die de moeite namen deel te nemen aan de pilot of de digitale enquête. Dit wijst al op een bepaalde mate van interesse voor het archeologisch erfgoed.

Slechts een klein deel overweegt een ander grondgebruik op het monument. Deze wens is het grootst bij overheden (13%), wellicht vanwege de ruimtelijke opgaven die daar spelen. Bij particulieren is de behoefte aan ander grondgebruik zeer klein, maar er is geen onderscheid gemaakt tussen boeren en andere particuliere eigenaren. Mogelijk is bij de eersten de behoefte aan verandering van grondgebruik groter – denk aan het omzetten van grasland naar bouwland en vice versa – dan bij burgers.

5.5.2 Onderhoud van het rijksmonument

Een grote meerderheid van de eigenaren (74%) die de enquête hebben ingevuld, pleegt geen onderhoud op hun monumenten. Op de vraag ‘Voert u onderhoud uit’, heeft een groot deel van de particulieren nee geantwoord (79%) gevolgd door de categorie overige (58%) en overheid (53%). De drie terreinbeherende organisaties die deelnamen aan de enquête verrichten allemaal onderhoud. In alle categorieën is er behoefte aan ondersteuning, al verschilt de specifieke vraag. In alle categorieën bestaat de meeste behoefte aan kennis (48%) en een tegemoetkoming in de kosten (37%). De behoefte aan een financiële bijdrage in het onderhoud speelt vooral bij de terreinbeherende organisaties (alle drie) en het minst bij particulieren (32%). Slechts een klein deel van de respondenten schakelt de monumentenwacht in (7%) of een andere organisatie (5%). Alle drie terreinbeherende organisaties hebben een abonnement voor de regelmatige inspectie van hun monumenten.

5.5.3 Subsidieregelingen

Particuliere eigenaren zijn niet goed op de hoogte dat zij een subsidie via de Sim kunnen aanvragen. Slechts 9% kent de regeling en een magere 2% maakt er gebruik van. De drie terreinbeherende organisaties kennen de regeling wel, maar slechts één heeft daadwerkelijk een Simi-bijdrage aangevraagd. Terreinbeherende organisaties geven aan dat zij graag een tegemoetkoming in de kosten ontvangen, maar blijkbaar vinden ze de Sim niet aantrekkelijk genoeg. Het beeld dat naar voren komt uit de digitale enquête, sluit goed aan bij de

⁴² Leijnse, Mietes & De Rooij 2021.

⁴³ Voor de exacte gegevens zie: Leijnse, Mietes & De Rooij 2020, 2021.

evaluatie van de Sim Archeologie. Een ruime meerderheid van de respondenten (64%) heeft behoefte aan meer informatie over subsidies.

5.5.4 Wet- en regelgeving

De meeste overheden (84%) en alle drie de terreinbeherende organisaties in de enquête

geven aan te weten welke ingrepen vergunningsplichtig zijn. Minder goed op de hoogte zijn de particulieren (30%) en de categorie overige (42%). Een duidelijke meerderheid van beide laatste groepen heeft behoefte aan informatie over wet- en regelgeving. Bij de overheden en de terreinbeherende organisaties is dat ongeveer een derde.

Communicatie met eigenaren: het Archeologisch Rijksmonumenten paspoort

Om eigenaren meer kennis over hun monument te verschaffen zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed iedere eigenaar een Archeologisch Rijksmonumentpaspoort aanbieden (afb. 5.7). In het paspoort staan administratieve gegevens van het monument en een overzichtelijk kaartje waarop de begrenzing van het monument is afgebeeld. Ook bevat het foto's en uitleg waarom het Rijk archeologische terreinen wettelijk beschermt. Bovendien komt in ieder pas-

poort een monument-specifieke tekst over het zorgvuldig gebruik van het monument. Het paspoort bevat nog geen informatie over het gewenste onderhoud. Het is namelijk lastig uit te leggen dat van eigenaren wel gevraagd wordt een bepaalde vorm van onderhoud te plegen, terwijl er geen efficiënt financieel instrument voorhanden is om dat uit te voeren. Uit de evaluatie blijkt immers dat de Sim Archeologie tekort schiet. Mocht dit instrumentarium er wel komen, dan kan het paspoort worden uitgebreid met een onderhoudsadvies. Ook de gemeenten en provincies waar de monumenten gelegen zijn, ontvangen een exemplaar.

Afb. 5.7 Voorbeeld van een Archeologisch Rijksmonumentpaspoort.

5.5.5 Informatievoorziening

De meeste monumenten van terreinbeherende organisaties en overheden zijn publiekelijk toegankelijk. Bij de twee andere categorieën – particulieren en overige eigenaren – zijn dat er veel minder. Bij ruim 30% van de ontsloten monumenten wordt ook informatie gegeven. Alleen de terreinbeheerders geven bij de meerderheid van hun ontsloten monumenten toelichting, bij de andere categorieën gaat het om 25% tot 43% van de ontsloten monumenten. Meestal in de vorm van een informatiebord, maar ook fietsroutes met toelichting en digitale informatie komen voor.

5.5.6 Overige wensen

In de enquête is ook de open vraag gesteld wat men aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zou willen meegeven. Enkele wensen springen eruit:

- het verstrekken van informatie bij en zichtbaar maken van het monument;
- duidelijkheid over waarom terreinen als wettelijk rijksmonument zijn aangewezen;
- behoefte aan meer kennis van het beleid, en van de rechten en plichten van een eigenaar;
- meer betrokkenheid vanuit het Rijk;
- meer kennis van hoe een monument te onderhouden;
- ondersteuning bij ongewenste betreding en vandalisme.

6 Het toekomstperspectief bij autonome ontwikkeling

J. Schreurs, A. Luksen, D. Schmutzhart, J. van Doesburg, B. van Os, J.W. de Kort, E. Raap, E. Romeijn en R. Ammerlaan

Hoe ziet de toekomst voor de archeologische rijksmonumenten eruit als we het huidige beleid blijven volgen? Naast de implementatie van de *Omgevingswet* spelen er belangrijke beleidsopgaven op het gebied van klimaat en demografie die ook de monumenten raken. We zoomen in op de bebouwing, de agrarische sector, natuur en recreatie. De ruimtelijke implicaties van het beleid op deze terreinen kunnen gevolgen hebben voor archeologische rijksmonumenten. Veel opgaven leiden tot verandering van grondgebruik. Wanneer er archeologische rijksmonumenten in plangebieden liggen, kunnen veranderingen ook direct of op langere termijn gevolgen hebben voor deze monumenten. Denk aan versnippering van eigendom bij een toenemende verstedelijking, ingrepen in de bodem bij energieopgaven en aanplant van nieuwe bossen. Ook bij voortgezet gebruik zoals bij landbouw (schaalvergroting) en natuurherstel (afgraven bovengrond) vinden bodemingrepen plaats die direct of indirect een risico vormen voor de instandhouding van monumenten. Veel ingrepen die monumenten raken, zijn vergunningsplichtig in het kader van de *Erfgoedwet*. Met de komst van de *Omgevingswet* kunnen gemeenten tot op een zekere hoogte een eigen afweging maken. Bij veranderend grondgebruik dienen cultuurhistorische waarden mee te wegen in de planvorming. De invulling varieert echter. Bij energietransitie-opgaven zien we bijvoorbeeld dat de cultuurhistorische belangen minder zwaar wegen dan andere en daarmee onder druk komen te staan. Er zal eerder worden gekozen om delen van monumenten op te graven dan deze ter plekke te behouden. Bij andere opgaven, zoals natuurherstel, wordt het meewegen van cultuurhistorische waarden bij uit te voeren maatregelen niet expliciet benoemd. Vaak is het mogelijk plannen aan te passen of maatregelen zo uit te voeren dat monumenten behouden kunnen blijven. Dan moet instandhouding van de archeologische waarden wel vroegtijdig in de planvorming worden meegenomen. Er zijn ook kansen. Met inrichtingsmaatregelen in het kader van andere opgaven kunnen archeologische monumenten beter beleefbaar gemaakt worden. Bij eventuele uitkoop van boeren kunnen archeologische rijksmonumenten een archeologie vriendelijke bestemming krijgen. Met de vergrijzing van de bevolking en de extra vrije tijd zal recreatie in de eigen omgeving toenemen. Dit kan de interesse in het verleden en daarmee ook de bewustwording van het erfgoed een boost geven. Zo komt er meer draagvlak voor de instandhouding van archeologische rijksmonumenten.

6.1 Inleiding

Hoe ziet de toekomst er voor de archeologische rijksmonumenten uit bij onveranderd erfgoedbeleid? We schetsen een toekomstperspectief voor de komende tien jaar. Dat doen we aan de hand van ruimtelijke ontwikkelingen en enkele belangrijke beleidsopgaven waar Nederland voor staat, en de resultaten van de nulmeting. De ontwikkelingen die we onder de loep nemen zijn klimaatverandering, demografische ontwikkeling en de ruimtelijke gevolgen hiervan, en ontwikkelingen in de bebouwing, agrarische sector, natuur en recreatie. Wat zijn de bedreigingen en risico's voor archeologisch erfgoed, waar liggen de kansen? Bepaalde ingrepen, zoals het verminderen van de CO₂-uitstoot, hebben effect in meerdere domeinen. Ontwikkelingen in beleid hangen nauw met elkaar samen en leiden tot ruimtelijke opgaven die gevolgen hebben voor andere sectoren.

Zo zijn klimaatadaptatie en ontwikkelingen in natuurbeleid en de agrarische sector niet los van elkaar te zien. Daardoor zullen paragrafen in dit hoofdstuk enige overlap vertonen. Hoewel de focus in dit rapport ligt op de archeologische rijksmonumenten, zullen de risico's en trends ook van toepassing zijn op de archeologie in het algemeen en op niet wettelijk beschermde archeologische terreinen. Hieronder schetsen we eerst de ontwikkelingen en ruimtelijke opgaven. We belichten daarbij de risico's en kansen voor de archeologische rijksmonumenten. Vervolgens zoomen we in op het huidige archeologiebeleid.

6.2 Klimaatverandering en energietransitie

Wereldwijd verandert het klimaat. We krijgen te maken met een stijgende zeespiegel, hogere temperaturen, drogere zomers, nattere winters

en een grotere kans op overstromingen. We moeten ons daaraan aanpassen door de (gebouwde) omgeving klimaatbestendig en robuust in te richten en over te gaan op een CO₂-arme en circulaire economie. In de Nationale Omgevingsvisie (Novi) beschrijft het Rijk deze urgente opgaven en geeft een langetermijnvisie, tot 2050, op de toekomstige ontwikkelingen van de leefomgeving in ons land. Nederland zoekt langs twee lijnen oplossingen voor de klimaatverandering: klimaatadaptatie en CO₂-reductie. Klimaatadaptatie heeft in Nederland vooral met waterveiligheid te maken, CO₂-reductie met verduurzamen en anders opwekken van elektriciteit en warmte. Dit leidt in alle gevallen tot ingrepen in de fysieke leefomgeving en vergt dat we keuzes maken. De Nationale Omgevingsvisie gaat daarom vergezeld van de Uitvoeringsagenda Nationale Omgevingsvisie 2021-2024 met een overzicht van instrumenten en (gebied)gerichte programma's op een aantal beleidsterreinen. Nederland is een delta, die voor een vijfde uit water bestaat. Waterveiligheid is een basis voorwaarde voor het leven in ons land. We moeten daarom zorgen voor een brede kuststrook, sterke dijken en ruimte voor rivieren en beken. Tegelijkertijd is het zaak in steden en dorpen plekken met water en groen te creëren om hittestress tegen te gaan en wateroverlast te voorkomen. De waterveiligheidsmaatregelen krijgen hun uitwerking in het Nationale Deltaprogramma en de verdere uitwerking van het Kustpact. De Erfgoed Deal, een samenwerkingsverband tussen de rijksoverheid, gemeenten, provincies en maatschappelijke organisaties, initieert projecten om bij de klimaatadaptatie het verleden als inspiratiebron in te zetten. Daarnaast heeft Nederland de ambitie om alle vormen van duurzame energie zo goed mogelijk in de leefomgeving in te passen. Er komen meer windparken op zee en land, zonneparken, bodemwarmte- en geothermie-installaties en opwekkingseenheden voor waterstof. Voor de transitie naar duurzame energie is een hoofdnetwerk van ondergrondse leidingen nodig, net als nieuwe hoogspanningsleidingen, laadstations en -pleinen en netwerken voor restwarmte en (ondergrondse) opslag. De nieuwe, duurzame energie en de huidige fossiele energie zullen de komende decennia naast elkaar bestaan – een overgangsfase met grote ruimteclaims. Bij de omvangrijke veranderingen die de

energietransitie zal veroorzaken in onze leefomgeving richt de Erfgoed Deal zich op de vraag of er voldoende aandacht is voor erfgoed, en of het verleden hier ook een inspiratiebron kan zijn.

6.2.1 Risico's en kansen klimaatverandering en energietransitie

---

De verandering van het klimaat heeft op zichzelf al gevolgen voor de instandhouding van archeologische rijksmonumenten. Extreme situaties nemen naar verwachting toe. Zo zal bij hevige regenbuien het risico op erosie van sites in met name reliëfrijke gebieden groter worden. Extreme droogte zal het risico op aantasting van monumenten met organische resten verhogen. De verbetering van de waterveiligheid en vermindering van de CO₂-uitstoot door het verduurzamen en anders opwekken van elektriciteit en warmte leiden tot ingrepen in het landschap en de bodem.

In de zoek- en plangebieden bevinden zich ook archeologische rijksmonumenten. In de besluitvorming over en belangenafweging bij te nemen maatregelen, en de keuze voor plangebieden spelen archeologische waarden vaak een ondergeschikte rol. Hoewel gestreefd wordt naar in situ behoud, komen (delen van) archeologische rijksmonumenten regelmatig onder druk te staan. Neem de aanleg van windmolenparken. De molens moeten in rechte lijnen en op een vaste afstand van elkaar komen te staan – daarvan kan slechts een beetje worden afgeweken. De ingrepen in de bodem betreffen niet alleen de locaties van de windmolens maar ook de ondergrondse infrastructuur (afb. 6.1).

Veel energievoorzieningen hebben een beperkte levensduur. Zonneparken gaan bijvoorbeeld 25 jaar mee en ook windmolens zijn relatief snel aan vervanging toe. Vervanging, modernisering en schaalvergroting zullen – ook bij ingrepen die in eerste instantie beperkte invloed hebben op de instandhouding van rijksmonumenten – al gauw tot (nog) ernstiger aantasting leiden. Op dit moment is maar zo'n 1,5% van het totale areaal aan monumententerreinen in gebruik of eigendom van nutsvoorzieningen zoals netbeheerders. Bijna alle rijksmonumenten liggen in het landelijk gebied of in de natuur. Werkzaamheden die te maken hebben met de

Afb. 6.1 Windplan Blauw in de gemeente Dronen (bron: Van der Linde, Muller & van Baalen 2018).

energietransitie zullen vanwege de bereikbaarheid eerder in de nabijheid van gebouwd gebied plaatsvinden, zoals langs snelwegen, op of naast industrieterreinen en op zee. Rijksmonumenten op deze plekken lopen een groter risico door de aanleg van de nieuwe voorzieningen dan die in andere gebieden (afb. 6.2).

Naast risico's zijn er ook kansen om de archeologische waarden in een gebied onder de aandacht te brengen. Initiatiefnemers zijn in een aantal gevallen ook bereid (delen) van monumenten weer zichtbaar en beleefbaar te maken. Zoals in de gemeente Oost-Gelre (afb. 6.3).⁴⁴

6.3 Demografische ontwikkeling en verstedelijking

De Nederlandse bevolking zal in de komende decennia aanzienlijk groeien.⁴⁵ Volgens de

berekeningen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) telt Nederland in 2050 ongeveer 19,3 miljoen inwoners.⁴⁶ Tegelijkertijd verandert de samenstelling van de bevolking. Het percentage 65-plussers neemt toe en het aantal 80-plussers zal zelfs verdrievoudigen. Daarbij zal het aantal huishoudens nog sterker stijgen dan de bevolking. Vooral door de vergrijzing worden de huishoudens gemiddeld kleiner. Het CBS berekent dat Nederland in 2050 9,2 miljoen huishoudens zal tellen, tegen 8,0 miljoen op dit moment. Vooral in de grote en middelgrote steden zal het aantal huishoudens groeien. Daarbuiten neemt het aantal juist af.⁴⁷ Op basis hiervan staat in de Nationale Omgevingsvisie dat er tot 2035 ongeveer 1,1 miljoen woningen moeten bijkomen via nieuwbouw en transformatie. Deze opgave concentreert zich grotendeels op de stedelijke regio's.⁴⁸

Ons toekomstperspectief is dat het grootste deel van de Nederlandse bevolking in 2050 in een

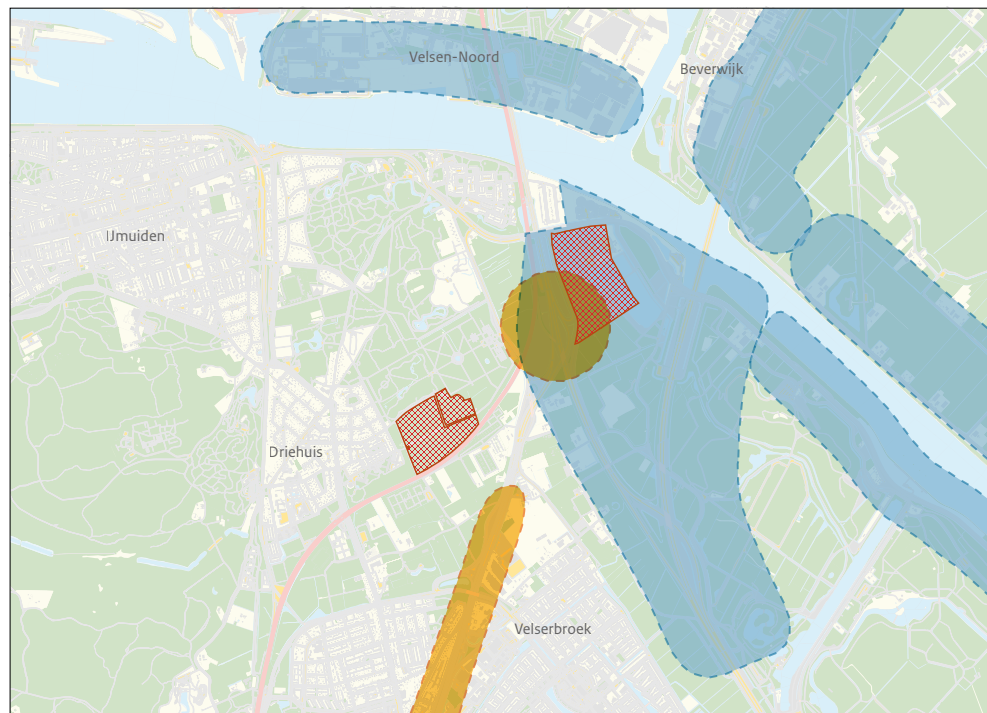
⁴⁴ Adviesbureau Haver Droeze 2020.

⁴⁵ De Beer 2020.

⁴⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek 2019, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/51/prognose-19-miljoen-inwoners-in-2039>, geraadpleegd 1 oktober 2021.

⁴⁷ Nederland Interdisciplinair Demografisch Instituut & Centraal Bureau voor de Statistiek 2020, 41-52.

⁴⁸ Rijksoverheid 2020a, 51-52.

Afb. 6.2 Uitsnede van een kaart met zoekgebieden voor mogelijke zonne- en/of windenergieparken in de regio Noord-Holland Zuid, en de ligging van archeologische rijksmonumenten (bron: Digitale kaart RES 1.0 (arcgis.com)).

Afb. 6.3 De aanleg van een zonnepark in de buurt van Groenlo wordt aangeprezen om het rijksmonument de Circumvallatielinie beleefbaar te maken (bron: Haver Droeze).

stedelijke omgeving woont. In de Nationale Omgevingsvisie beschrijft het Rijk deze trend en de effecten daarvan op de leefomgeving.⁴⁹ Onze steden hebben in 2050 een ander uiterlijk: wonen, werken, natuur, openbare ruimte en voorzieningen zijn meer dan nu met elkaar verweven. De verstedelijkte ruimte is dichter bebouwd, er is minder leegstand en verval, en meer groen en water. Bovendien zijn de steden en dorpen aangepast aan de veranderde bevolkingssamenstelling. Het Stedelijk Netwerk Nederland in het brede midden (Amsterdam, Utrecht, Rotterdam-Den Haag, Amersfoort, Zwolle, Arnhem-Nijmegen en de Brabantse stedenrij, met uitlopers naar Twente, Groningen, Limburg en Zeeland) is het kloppend hart van het land en de economie. Steden en regio's zijn in 2050 goed met elkaar verbonden door een snel, duurzaam en comfortabel mobiliteits- en transportsysteem.

Het Stedelijk Netwerk Nederland wordt versterkt met als inzet een compacte verstedelijking, terwijl de grote open ruimten tussen de steden hun groene karakter behouden. Het groen in de stad wordt versterkt en de aansluiting op het groene gebied buiten de stad wordt verbeterd. Voor de gebieden buiten het Stedelijk Netwerk Nederland stippelen overheden gezamenlijk een integrale ontwikkelingsstrategie uit. Het gaat om grensgebieden, maar ook om regio's die kampen met bevolkingskrimp en leegstand. Voor de gebieden in én buiten het Stedelijk Netwerk Nederland stimuleert de Erfgoed Deal een uitvoering waarin voldoende aandacht is voor erfgoed en de inrichting van de leefomgeving en waarbij het verleden een inspiratiebron kan zijn. Bij de verstedelijking dient rekening gehouden te worden met zaken als de kwaliteit van de leefomgeving, gezondheid, cultureel erfgoed, water en bodem. De cultuurhistorische identiteit van een gebied moet meewegen in de keuzes die gemaakt worden. Dit vraagt erom dat we gezamenlijk vaststellen wat de unieke landschappelijke en stedelijke kwaliteiten en onderliggende waarden van een gebied zijn. En dat we die vervolgens in beleid en regelgeving vastleggen. De optimale balans tussen bescherming en ontwikkeling zal van gebied tot gebied verschillen en sommige opgaven en belangen zullen in het ene gebied zwaarder wegen dan in het andere. Bij de inpassing van nieuwe functies moet echter wel rekening worden gehouden met de kwaliteit van het cultureel erfgoed.

6.3.1 Risico's en kansen demografische ontwikkeling en verstedelijking

De bouwpoging in stedelijke regio's zal vooral worden ingevuld door de bestaande bebouwing te verdichten en (grootschalige) bouwlocaties te ontwikkelen aan de grenzen van huidig stedelijk gebied.⁵⁰ Dit kan het in situ behoud van hier aanwezige archeologische (rijks)monumenten onder druk zetten. De verwachting is dat het aantal particuliere eigenaren van archeologische rijksmonumenten verder zal toenemen, vooral in landbouwgebieden dicht bij bestaande bebouwing. Dit leidt tot een grotere versnippering van het eigendom en daarmee ook van het onderhoud van deze monumenten. Vooral monumenten in de buurt van uitbreidingen van dorpen en steden zijn de laatste jaren al versnipperd geraakt of lopen dat risico. Meestal gaat het om relatief kleine percelen aan de rand van het monument (afb. 6.4).

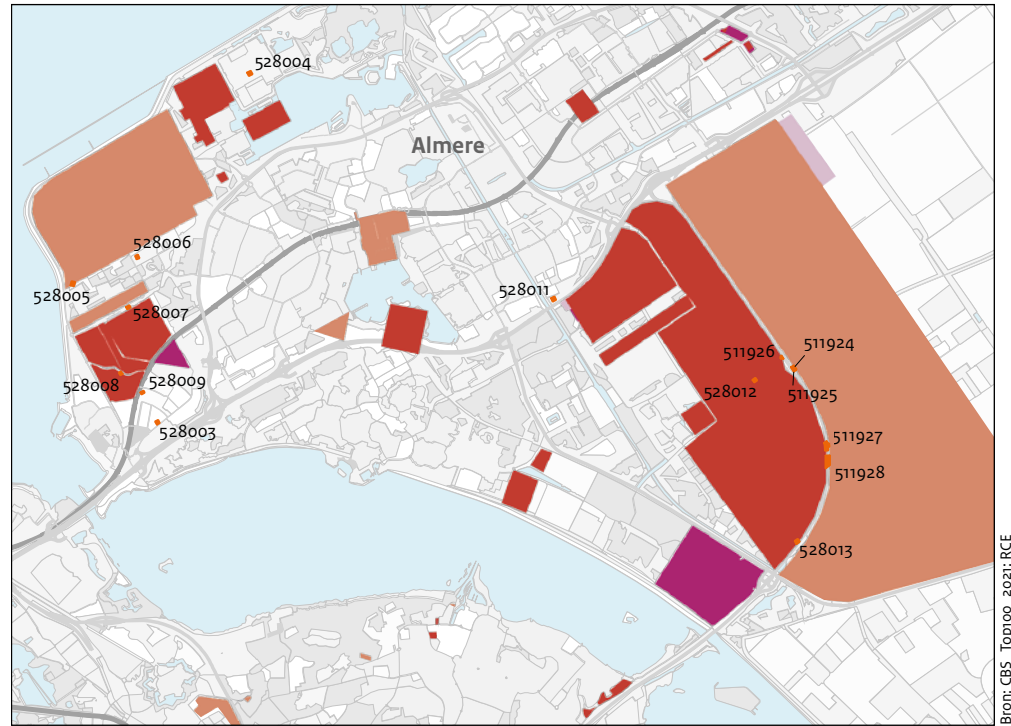
Tegelijkertijd stelt de Nationale Omgevingsvisie dat verdere verstedelijking niet ten koste mag gaan van een kwalitatief hoogwaardige, aantrekkelijke en groene leefomgeving, en dat mogelijkheden voor het behouden en versterken van natuur- en cultuurwaarden benut zullen worden.⁵¹ Daarmee kunnen de verstedelijkingsopgaven ook kansen bieden voor het inpassen en benutten van archeologische waarden. Het Rijk huldigt al jaren het credo 'behoud door ontwikkeling'. In het verleden zijn daartoe vele programma's en projecten geïnitieerd. Cultuurhistorie en archeologie kunnen hier inspiratie bieden en soms zelfs drager zijn bij planontwikkeling. Een voorbeeld is De Hoge Woerd in Utrecht (afb. 6.5).

In hoeverre de veranderende samenstelling van de Nederlandse bevolking van invloed is op de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten is moeilijk aan te geven. Door de vergrijzing zal voor een groot deel van de bevolking vrijetijdsbesteding belangrijker worden. Dit kan een positief effect hebben op de instandhouding van rijksmonumenten, doordat er juist meer aandacht is voor de omgeving.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Rijksoverheid 2020a, 116-117.

⁵¹ Rijksoverheid 2020a, 117.

Bron: CBS_Topnoo_2021; RCE

1:145.000

■ Archeologische rijksmonumenten (2021) 28003 Monumentnummer	■ Plannen woningbouw (vastgesteld) ■ Plannen woningbouw (ontwerp) ■ Plannen bedrijventerreinen (vastgesteld) ■ Plannen bedrijventerreinen (ontwerp)

Afb. 6.4 Detailkaart zoekgebied bouwopgaven Almere met locaties archeologische rijksmonumenten (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

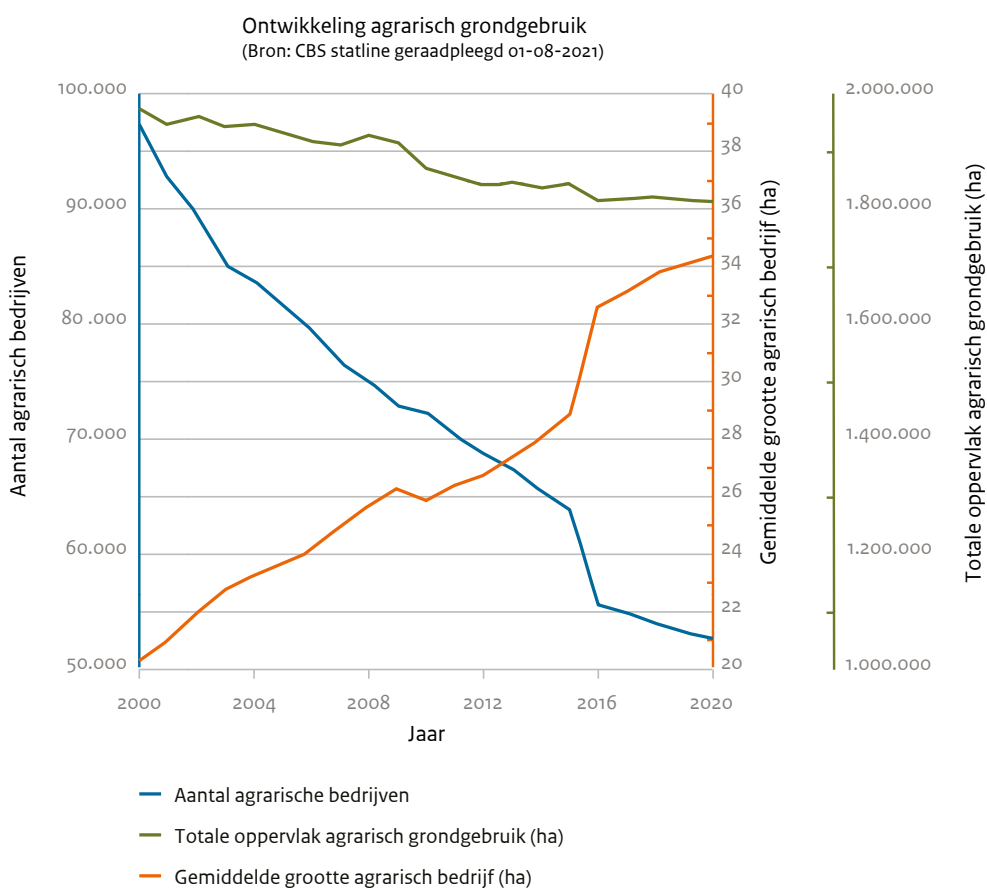

Afb. 6.5 Het Romeinse castellum op De Hoge Woerd in Utrecht is op eigentijdse wijze herbouwd. Het huisvest een archeologisch museum, theater, stadsboerderij en café-restaurant (foto: J. Stöver).

6.4 Ontwikkelingen in de agrarische sector

In de agrarische sector zijn de komende jaren belangrijke ontwikkelingen te verwachten. Het beleidskader voor de agrarische sector vormt het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie. In het huidige GLB, vanaf 2014, is een koersverlegging te zien naar vergroening van de sector.⁵² Deze zal in het nieuwe GLB vanaf 2023 worden voortgezet. Er zullen meer eisen rondom bodem, water en landschap worden gesteld. Het agrarisch natuurbeheer zal worden voortgezet en mogelijk uitgebreid. Het aantal boerenbedrijven daalt al decennia en de komende jaren zal dat niet anders zijn. Verslechterende economische vooruitzichten (dalende of hooguit licht stijgende prijzen en een toenemende concurrentie op wereldschaal), strengere regelgeving en gebrek aan opvolging zijn

voor boeren de belangrijkste redenen om te stoppen. Vaak worden de vrijkomende gronden door collega-boeren opgekocht, waarmee die bedrijven dus groeien. Maar een deel zal worden omgezet in natuur of plek bieden aan woningbouw of zonne- en windparken (afb. 6.6). De uitstoot van stikstof in Nederland is te hoog en moet worden teruggedrongen. De landbouw – en de veeteeltsector in het bijzonder – zal de komende jaren te maken krijgen met nieuwe maatregelen die hun weerslag op de bedrijfsvoering en het landschap zullen hebben. Ook qua CO₂-uitstoot zal de landbouw stappen moeten zetten. De Rijksoverheid koerst op meer kringlooplandbouw en natuur-inclusieve landbouw.⁵³ Aan de invulling wordt nog gewerkt. In lage delen van ons land krijgt de agrarische sector in toenemende mate te maken met bodemdaling en verzilting. Maatregelen zoals het laten oplopen van het waterpeil (dat nu kunstmatig laag wordt gehouden) en aanpassingen in de agrarische bedrijfsvoering zijn onontkoombaar.

Afb. 6.6 Aantal, grootte en totale oppervlak agrarische bedrijven (bron: CBS statline 1-08-2021).

⁵² <https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/glb>, geraadpleegd op 1 oktober 2021.

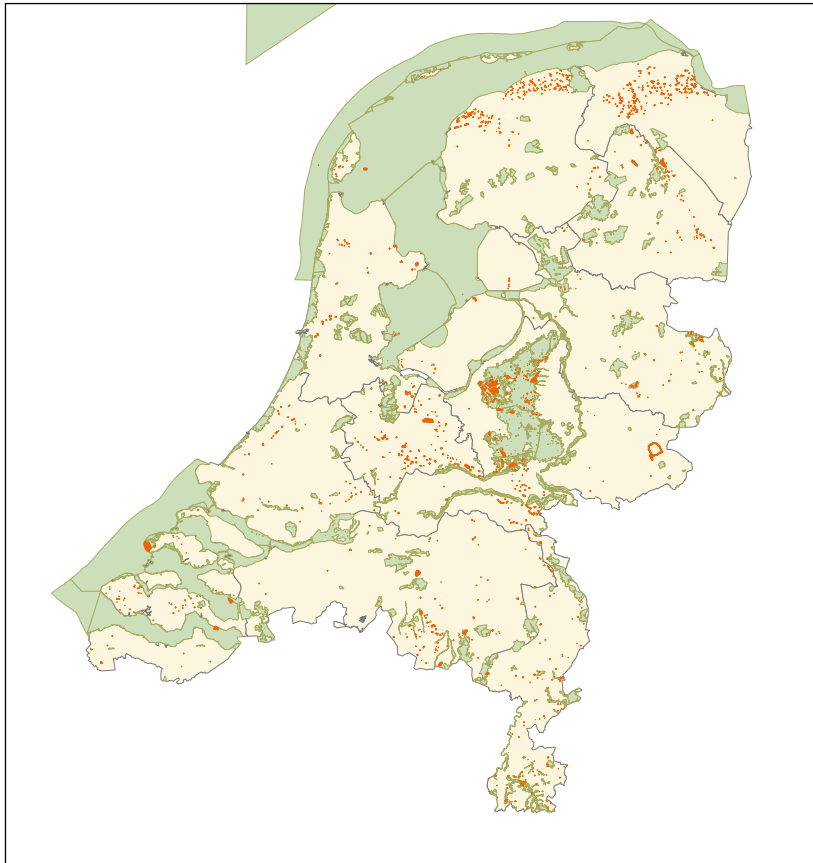
⁵³ Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit 2018.

Ook de energietransitie zal gevolgen hebben voor de agrarische sector. Zo zullen er meer zonneparken en windmolenparken worden gebouwd op agrarische gronden.

6.4.1 Risico's en kansen agrarische sector

De verdere intensivering en schaalvergroting van de landbouw brengen risico's met zich mee voor het archeologisch erfgoed. De tendens om steeds grotere machines in te zetten bij de grondbewerking zal in bepaalde gebieden gecontinueerd worden, waardoor de grond incidenteel dieper moet worden omgeploegd om de verdichte laag onder de ploegvoor los te woelen. Wel groeit de aandacht voor de nadelige effecten van het gebruik van zwaar materieel en worden vaker lichtere machines ingezet om compactie van de bodem te voorkomen.

⁵⁴ Rijksverheid 2020b.

Bron: CBS_provincie_2021; RCE

1:3.000.000

■ Archeologische rijksmonumenten (2021) ■ Natura 2000 gebieden

Afb. 6.7 Natura 2000-gebieden en archeologische rijksmonumenten in Nederland (bron: <https://www.natura2000.nl/gebieden> en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Functieverandering van landbouwgrond zal gepaard gaan met een nieuwe inrichting van land en andere vormen van beheer. Dat leidt onherroepelijk tot ingrepen in de bodem. In hoeverre dat nadelig uitpakt voor daar aanwezige archeologische rijksmonumenten is niet in zijn algemeenheid te voorspellen. De extensivering van veehouderijen rondom natuurgebieden zou ertoe kunnen leiden dat bouwland en weiden plaatsmaken voor bijvoorbeeld bossen. De hiermee gepaarde bodemingrepen kunnen leiden tot aantasting van archeologische monumenten. Hetzelfde geldt bij omvorming naar zonneweiden en windmolenparken, waarvoor een uitgebreide ondergrondse infrastructuur nodig is.

Telkens zal beoordeeld moeten worden in hoeverre functieverandering en herinrichting een risico vormen voor de instandhouding van de archeologische waarden ter plekke.

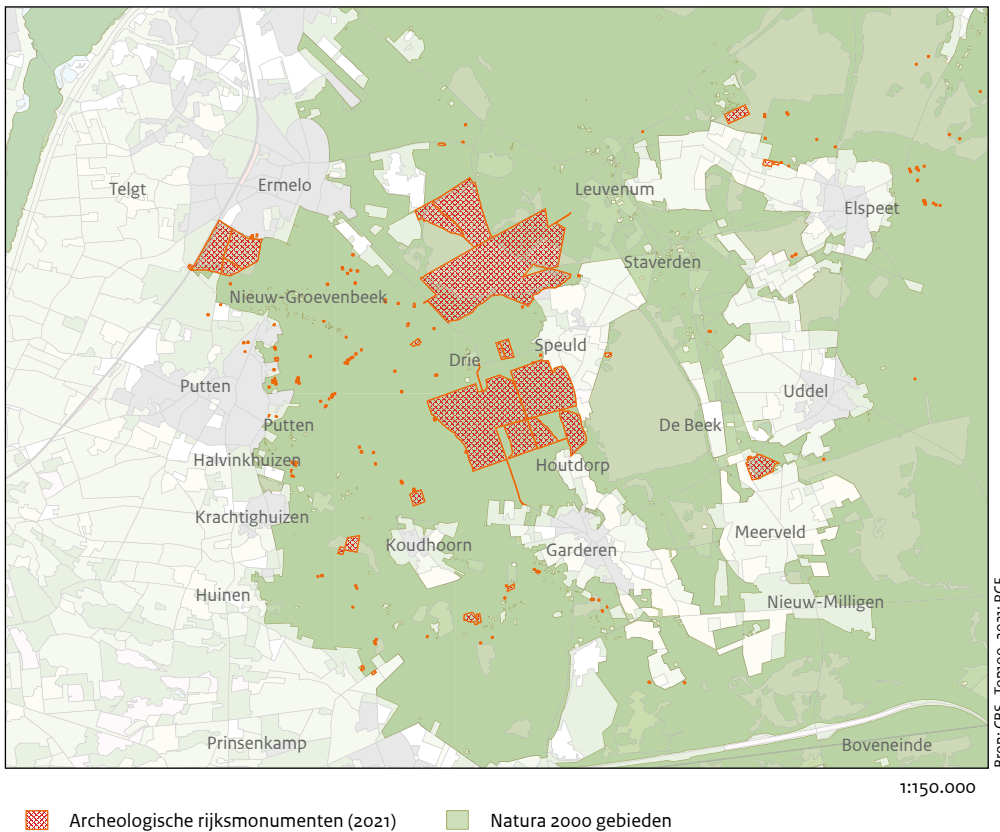
Schaalvergroting, waarbij percelen worden samengevoegd, perceelsgrenzen en sloten verdwijnen en sneller tot egalisatie en aanleg van drainagesystemen wordt overgegaan, vormt vooral een bedreiging voor ter plaatse gelegen rijksmonumenten.

Tegelijkertijd betekenen de terugloop van het aantal boeren, en de samenvoeging van versnipperde stukken landbouwgrond ook dat het contact met de overgebleven eigenaren, die grotere arealen bezitten, geïntensiveerd kan worden en dat kan de afstemming over de omgang met rijksmonumenten vereenvoudigen. Bij een eventuele uitkoop van boeren ten behoeve van het terugdringen van de stikstofuitstoot, kunnen archeologische rijksmonumenten een archeologie vriendelijke bestemming krijgen.

6.5 Ontwikkelingen in natuurbeleid en -beheer

Het natuurbeleid staat vanwege de stikstofproblematiek volop in de schijnwerpers. Voor natuurherstel zijn extra inspanningen nodig. Het beleid is erop gericht te komen tot een 'robuuste, veerkrachtige natuur die tegen een stootje kan' zoals valt te lezen het Programma Natuur.⁵⁴ In dit programma gaan Rijk, provincies en maatschappelijke partners de natuur de komende jaren verder versterken en verbeteren. Maatregelen

Afb. 6.8 Detailkaart Natura 2000 Noord-Veluwe met locaties van archeologische rijksmonumenten (bron: Natura 2000 gebieden | natura 2000).

zijn gericht op stikstofreductie, natuurversterking en -verbetering en een meer natuurinclusieve ruimtelijke inrichting.

Het Programma Natuur bestaat uit een Uitvoeringsprogramma Natuur en de Agenda Natuurinclusief.⁵⁵ Naast algemene regelingen, zoals de verhoging van beheervergoedingen, en afspraken over compensatie van verlies van bosareaal, worden er gebiedsspecifieke maatregelen genomen. De natuuropgave wordt waar mogelijk opgepakt in samenhang met andere maatschappelijke opgaven zoals klimaatadaptatie en -mitigatie en de implementatie van de Kaderrichtlijn Water. Voor de uitvoering van sommige maatregelen kan het nodig zijn grond aan te kopen. Bijvoorbeeld bij de transitie naar een natuurinclusieve landbouw en bij boom-aanplant ter compensatie van boskap. Provincies zorgen ervoor dat het Uitvoeringsprogramma Natuur een vertaling krijgt in de provinciale gebiedsgerichte aanpak en in kaders zoals de beheerplannen van de Natura 2000-gebieden (afb. 6.7 en 6.8).

De beheerplannen voorzien in ingrepen zoals plaggen, chopperen en weghalen van de strooisellaag om het stikstofrijke deel van de bodem te verwijderen, uitgraven van vennen, dempen van sloten en kappen van bomen. Provincies hebben hier een uitvoeringsverplichting. Bij Natura 2000-gebieden in rijksbezit hebben de ministeries van Infrastructuur en Waterstaat en Defensie een soortgelijke rol.

Rijk en provincies werken met Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en LandschappenNL ook aan de Agenda Natuurinclusief. De agenda zal zich richten op de vraag hoe we op de langere termijn tot een natuurinclusieve samenleving kunnen komen om zo de achteruitgang van de biodiversiteit te stoppen. Daarbij wordt ook gekeken naar mogelijkheden voor natuur buiten de Natura 2000-gebieden.⁵⁶

Een tweede belangrijke opgave voor de komende jaren is het bosbestand uitbreiden. In het Klimaatakkoord is afgesproken dat Rijk en provincies daartoe samen een Bossenstrategie opstellen

⁵⁵ Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit 2020a. De Agenda Natuurinclusief is nog in voorbereiding.

⁵⁶ Rijksverheid 2021.

voor de periode tot 2030.⁵⁷ Met het oog op gezonde, toekomstbestendige en maatschappelijk gewaardeerde bossen wordt het areaal uitgebreid en de kwaliteit verbeterd. De bossen moeten diverser worden qua leeftijdsopbouw en boomsoorten. Ook buiten de bossen moeten er meer bomen komen in zowel het landelijk gebied als de stedelijke omgeving. Bovendien dienen we de bossen en bomen duurzamer te gaan gebruiken. Uitgangspunt is dat er in 2030 10% meer bos is. Dat betekent een uitbreiding van ongeveer 37.000 ha tot in totaal zo'n 407.000 ha bos. Alle houtkap in het kader van het beheer van Natura 2000-gebieden wordt gecompenseerd. Bosaanplant ter compensatie en extra aanplant zijn voorzien in de buurt van dichtbevolkte gebieden, bij steden en dorpen en in overgangszones tussen natuur- en landbouwgebieden. Met gemeenten wordt gezocht naar mogelijkheden om daar meer bomen neer te zetten. Ook buiten bossen worden er bomen bij geplant. De partners van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel willen in het landelijk gebied op lange termijn 10% zogenoemde groen-blauwe dooradering realiseren – denk aan houtwallen, sloten, bermen en bomenrijen.

6.5.1 Risico's en kansen natuurbeleid en -herstel

Het merendeel van de archeologische rijksmonumenten, qua oppervlak zo'n 56%, blijkt in natuur

te liggen. De provincies met de meeste monumenten en complexen in natuurgebieden zijn Gelderland en Overijssel. Natuurherstel en aanplant van bossen zijn een grote opgave met forse implicaties voor de aanwezige cultuurhistorische waarden in Natura 2000- en andere gebieden (afb. 6.8). In de Bossenstrategie wordt expliciet aangegeven dat 'maatregelen voor het ene doel het andere doel niet mogen tegenwerken. Daarmee verbinden we klimaat-, natuur- en bosbeleid'. In dit rijtje hoort ook de cultuurhistorie thuis om een integrale afweging te kunnen maken. In de praktijk blijkt namelijk dat bij natuurherstel vooral wordt ingezet op herinrichting, omdat hiermee doorgaans sneller resultaat wordt geboekt dan door beheermaatregelen, die óók effectief kunnen zijn.

Bodemingrepen kunnen rijksmonumenten maar ook andere bekende en nog niet ontdekte resten ernstig aantasten. In natuurgebieden heeft namelijk relatief weinig archeologisch onderzoek plaatsgevonden, waardoor we de omvang en locatie van veel resten niet kennen. Er worden bij natuurherstel ook regelmatig nieuwe resten ontdekt. Bij alle plannen voor natuurherstel en herinrichting dient het behoud van archeologische rijksmonumenten daarom te worden meegenomen. Cultuurhistorische landschappen en waarden (waaronder archeologische rijksmonumenten) kunnen hier ook als inspiratie dienen. Goede voorbeelden zijn de inrichting van De Strubben Kniphorstbosch en de reconstructie van de raatakker bij de Manderheide (afb. 6.9).

Afb. 6.9 Reconstructie Raatakker met afgegraven grond Manderheide (foto: Landschapsbeheer Overijssel).

⁵⁷ Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit 2020b.

Afb. 6.10 Bandensporen van zwaar materieel langs een grafheuvel. Het monument beperkt zich niet tot de grafheuvel maar beslaat ook het gebied eromheen (foto J. Schreurs).

Net als in de landbouw wordt ook bij natuurbeheer steeds groter en zwaarder materieel ingezet, wat de kans op compactie van de bodem en spoorvorming vergroot (afb. 6.10). Realisatie van de natuurdoelen leidt – hoe raar dat misschien ook klinkt in het licht van de Bossenstrategie – in veel natuurgebieden tot bomenkap en/of verwijdering van de toplaag om schralere bodems te bewerkstelligen. Als de organische laag tot de minerale ondergrond of nog dieper wordt weggehaald, komt het archeologisch niveau aan het oppervlak te liggen en is dan zeer kwetsbaar (afb. 6.11). Bomenkap wordt buiten de natuurgebieden gecompenseerd met boomaanplant. Beide ingrepen kunnen een risico vormen voor de instandhouding van archeologische rijksmonumenten.

Dat steeds meer natuurgebieden in bezit en beheer komen van grote terreinbeherende organisaties (TBO's) en de versnippering van eigendom vermindert, biedt ook kansen. Beheer en inrichtingsmaatregelen gericht op de instandhouding van archeologische rijksmonumenten zijn dan in principe gemakkelijker uit te voeren.

Afb. 6.11 Links is de strooisellaag tot in de minerale schone ondergrond verwijderd, waarbij archeologische resten ook aangetast kunnen worden. Rechts is een dunne strooisellaag van ca. 2 cm behouden en zijn eventueel aanwezige archeologische resten niet beschadigd (foto's: J. Schreurs).

6.6 Recreatie

In gebieden waar archeologische rijksmonumenten liggen, vindt allerlei recreatie plaats zoals wandelen, fietsen, paardrijden en evenementen. Door de coronacrisis zijn de recreatieve en toeristische activiteiten in de directe omgeving en binnen Nederland toegenomen. Dat heeft invloed gehad op hoe Nederlanders naar het landschap kijken: ruim 50% staat positiever tegenover de eigen omgeving, waarbij jongeren van 18-24 jaar het hoogst scoren.⁵⁸

In de visie die het Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) in 2019 heeft laten opstellen, gaat het erom Nederland als recreatiebestemming de komende tien jaar toekomstbestendig te ontwikkelen, waarbij bezoek bijdraagt aan de welvaart en het welzijn van alle Nederlanders.⁵⁹ Het aantal binnenlandse en inkomende bezoekers zal stijgen. Volgens voorzichtige schattingen neemt de instroom vanuit het buitenland met minimaal de helft toe van 18 miljoen in 2017 tot 29 miljoen in 2030. Of die verwachting door de pandemie op langere termijn bijstelling behoeft, is onduidelijk.

De toename zal vooral in populaire steden en op iconische locaties de leefbaarheid onder druk zetten. Tegelijkertijd zijn er plaatsen die onvolgende profiteren van de kansen en economische impuls die toerisme kan bieden. Er is behoefte aan goede regulering in de vorm van bestemmingsmanagement. Als het lukt om bezoekers beter te spreiden over Nederland, hebben meer regio's en bewoners daar voordeel van. Toeristisch bezoek kan een belangrijke impuls geven aan de sociaal-economische ontwikkeling en leefbaarheid van krimpgebieden. En als een gebied aantrekkelijk is om te bezoeken, kan dat weer aanleiding zijn hier te gaan wonen en werken.

Het is belangrijk om naast overheid en bedrijven ook bewoners actief te betrekken bij het (lokale) toerismebeleid. Samen met regio's en steden wordt een ontwerpschets van Nederland gemaakt waarin toeristische districten worden gedefinieerd met een duidelijke eigen signatuur die zo veel mogelijk complementair aan elkaar zijn, om op die manier bezoekers te kunnen aantrekken die daarbij passen.

Met de verdere verstedelijking zal ook de behoefte groeien om in de directe nabijheid te recreëren. Daarnaast zal de vergrijzing, waardoor

steeds meer mensen veel vrije tijd hebben, zijn weerslag op het landschap hebben.

6.6.1 Risico's en kansen recreatie

Door de coronapandemie is de recreatiedruk in natuurgebieden verder toegenomen. Ook uit ons onderzoek komt naar voren dat zichtbare archeologische complexen soms te lijden hebben gehad van recreanten. Denk aan extra spoorvorming en uitgesleten wandel- en mountainbikepaden. Bij een toenemende verstedelijking zal dit naar verwachting meer gebeuren. Daarnaast zien we dat vooral gezinnen het stedelijk gebied verlaten vanwege de hoge huizenprijzen en de verruimde mogelijkheid voor thuiswerken. Gespreid over het land is dan ook een toename in recreatiedruk te verwachten.

Metaaldetectie

Metaaldetectie heeft als hobby en vrijetijdsbesteding de afgelopen jaren een hoge vlucht genomen. In Nederland trekken duizenden mensen erop uit om met hun metaaldetector akkers, bossen en stranden af te struinen.⁶⁰

De *Erfgoedwet* biedt meer mogelijkheden om deze hobby te beoefenen dan de *Monumentenwet* 1988. Wel geldt er een aantal spelregels. Mensen mogen overal zoeken mits ze (a) toestemming hebben van de terreineigenaar, (b) niet dieper dan 30 cm graven en (c) hun vondsten melden bij de daarvoor ingerichte meldpunten.

Uitgezonderd zijn hier archeologische rijksmonumenten, terreinen waar opgravingen plaatsvinden en gemeenten die via een algemene politieverordening een detectieverbod hebben ingesteld. Dit betreft vooral gemeenten met veel resten uit de Tweede Wereldoorlog. Vanwege het risico van niet ontplofte munitie mag hier niet worden gezocht. De gedachte achter de maximale opgraafdiepte van 30 cm is dat hier vooral vondsten uit de verrommelde bovenlaag (de bouwvoor) worden verzameld. De informatiewaarde van deze laag is beperkt en de kwaliteit van metaalvondsten in deze laag wordt door bijvoorbeeld grondbewerking aangetast. Vondsten in deze laag worden met metaaldetectie in feite 'gered' voordat ze uit elkaar vallen. Verder is metaaldetectie onder water verboden, ook vanaf land. Dit geldt ook voor hobbyvissen met een magneet, omdat daarmee

⁵⁸ <https://www.nbtc.nl/site/kennisbank/marketing-branding/corona-maakt-nederlands-landschap-populair-onder-jongeren.htm>, geraadpleegd op 1 oktober 2021.

⁵⁹ Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen 2019.

⁶⁰ In 2019 telde de Nederlandse vereniging voor metaaldetectie, De Detector Amateur, 1752 leden (De Detector Amateur 2019).

vaak niet-gesprongen explosieven (munitie) en ander oorlogstuig uit de Tweede Wereldoorlog naar boven worden gehaald.

Het beleid staat of valt met het melden van de detectorvondsten. Zo kunnen belangwekkende archeologische vindplaatsen in kaart worden gebracht en meewegen in toekomstige ruimtelijke plannen. De meldingen dragen bij aan het verwerven en verfijnen van inzichten over de gebruiks- en bewoningsgeschiedenis van gebieden. Ook kunnen aan de hand van de vondsten ruimtelijke verspreidingskaarten van bepaalde soorten en groepen metalen objecten worden gemaakt.

Risico's en kansen metaaldetectie

Aan de huidige praktijk van metaaldetectie kleven wel enkele risico's. Een ervan is dat vondsten dieper dan 30 cm toch worden opgegraven. Handhaven hierop is in de praktijk niet mogelijk. Als er dieper dan 30 cm wordt gegraven, is de kans groot dat de grondsporen waarin de metalen objecten zitten, worden aangetast of vernietigd. Hiermee wordt de context vergraven en daalt de informatiewaarde van de vondst aanzienlijk. Een tweede risico is dat vondsten niet worden gemeld of slechts voor een klein deel, bijvoorbeeld dat waarvan de vinder verwacht dat het van archeologisch belang is. Hierdoor gaat informatie verloren die van betekenis is voor zowel de Archeologische Monumentenzorg als het onderzoek naar metalen objecten. Vinders zouden gedetailleerd moeten bijhouden waar vondsten precies zijn gedaan. Het komt nog te veel voor dat van belangwekkende vondsten de exacte vondstlocatie niet (meer) bekend is. Het netwerk Portable Antiquities of the Netherlands (PAN) biedt een digitaal portaal om vondsten te melden en deze inclusief hun vondstgegevens vast te leggen. Het verdient aanbeveling detectorzoekers nadrukkelijk(er) te betrekken bij PAN en bij de verwerking van gegevens over vondsten. Sommige beoefenaars hebben veel kennis en ervaring die van grote waarde zijn en complementair aan die van professionele archeologen.

6.7 Veranderingen in wet- en regelgeving en beleid

In 2023 treedt de *Omgevingswet* in werking met onderliggende AMvB's zoals het Besluit

activiteiten leefomgeving (Bal) en het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl). De nieuwe uitvoeringspraktijk is van invloed op de omgang met archeologische rijksmonumenten en daarmee ook hun fysieke instandhouding.

6.7.1 Risico's en kansen verschuiving bevoegd gezag archeologische rijksmonumenten naar gemeenten

Onder het regime van de *Monumentenwet 1988* besliste de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap over de aanwijzing en ook eventuele verstoring of wijziging van archeologische rijksmonumenten. De nieuwe *Omgevingswet* belegt de bevoegdheid om vergunningen te verlenen voor ruimtelijke activiteiten die archeologische rijksmonumenten kunnen slopen, verstoren, verplaatsen, wijzigen, ontsieren of in gevaar brengen, bij het college van burgemeester en wethouders van de gemeente waarin het monument ligt.⁶¹ De behandeling en beoordeling van aanvragen van omgevingsvergunningen rondom archeologische rijksmonumenten, en ook het toezicht en de handhaving worden een gemeentelijke taak. Over activiteiten die uitsluitend het archeologisch rijksmonument betreffen zoals archeologisch onderzoek en restauratiewerkzaamheden beslist de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.⁶²

De verschuiving van bevoegdheden naar gemeenten draagt bij aan een samenhangende benadering van de leefomgeving, integraliteit van de bestuurlijke afweging en inzichtelijkheid (éénloketgedachte) vanuit het oogpunt van de aanvrager. Maar de verschuiving brengt ook risico's met zich mee als het gaat om het fysieke behoud van archeologische rijksmonumenten. In 2019 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin zij het kabinet wijst op signalen dat gemeenten hun taken ten aanzien van de archeologische monumentenzorg nu al niet goed of niet goed genoeg kunnen uitvoeren, terwijl zij er met de *Omgevingswet* nog taken bij krijgen.⁶³

Onderzoeken van de Inspectie voor Overheidsinformatie en Erfgoed (hierna Erfgoedinspectie) lijken dit beeld deels te bevestigen.⁶⁴ Van de gemeenten geeft 30% aan over onvoldoende personeel te beschikken voor de taakuitvoering op het gebied van archeologie. Slechts 8% geeft aan volledig te voldoen aan de

⁶¹ Artikel 5.8 *Omgevingswet*.

⁶² Artikel 4.13 *Omgevingsbesluit*, het betreft dan een zogenoemde enkelvoudige aanvraag.

⁶³ Motie van het lid Beckerman c.s. over een brede evaluatie van de *Erfgoedwet* met de sector en betrokkenen: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2019Z13576&did=2019D27877>.

⁶⁴ Erfgoedinspectie 2019 en 2021a.

kwaliteitseisen in het kader van vergunningverlening, toezicht en handhaving.⁶⁵ De Erfgoedinspectie signaleert met name knelpunten in de kennis van nieuwe wetenschappelijke inzichten, en de beschikbare capaciteit.⁶⁶ Ook de Raad voor Cultuur uit zoren op dit vlak in haar advies aan de minister, *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit*.⁶⁷

6.7.2 Behoud in situ, integrale afweging en druk om de beschikbare ruimte

De invoering van de nieuwe *Omgevingswet* brengt nog meer risico's met zich mee voor het fysieke behoud van archeologische rijksmonumenten. De toenemende druk op de beschikbare ruimte kan betekenen dat er minder mogelijkheden zijn om archeologisch erfgoed in de bodem te behouden. Terwijl dit wel als voorkeursoptie wordt voorgeschreven in het Besluit kwaliteit leefomgeving, dat met de invoering van de *Omgevingswet* effectief wordt.⁶⁸

In 2018 heeft de Erfgoedinspectie gemeenten bevestigd over de beoogde verschuiving van bevoegdheden met betrekking tot archeologische rijksmonumenten naar gemeenten. Zij gaven aan dat het moeilijk is om behoud in situ na te streven door de druk die uitgaat van lokale economische en politieke belangen.⁶⁹ Dit komt ook naar voren in een brede externe consultatie door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2019 over de toekomst van aanwijzingen van archeologische rijksmonumenten.⁷⁰ De kans bestaat dat bij ruimtelijke ontwikkelingen het archeologisch belang veelal het onderspit zal delven. Dit beeld wordt bevestigd door onderzoek dat de Rijksdienst uitvoerde samen met het Convent van Gemeentelijke Archeologen en Arbitrarch.⁷¹ Het is de vraag of gemeenten bij archeologische rijksmonumenten een ander afwegingskader zullen hanteren dan bij overige archeologische vindplaatsen. De meeste gemeenten uit het onderzoek van de Erfgoedinspectie gaan ervan uit dat zij de beoordeling van een vergunningaanvraag voor een archeologisch rijksmonument op dezelfde wijze zullen uitvoeren als bij een aanvraag op een andere archeologische vindplaats.⁷² Dat het behoud van archeologische vindplaatsen in situ onder druk staat, is meetbaar. Uit onderzoek blijkt dat van de vindplaatsen die in 2007-2013 zijn aangetroffen en voor behoud in situ

zijn aangemerkt, in 2020 al 20% niet meer in situ is.⁷³ De afname betreft geen archeologische rijksmonumenten, maar geeft wel aan dat behoud in situ onder grote druk staat in de gemeentelijke context.

6.7.3 Rol minister van OCW

In de *Erfgoedwet* blijft de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap verantwoordelijk voor de aanwijzing van archeologische rijksmonumenten. Ook het bijhouden van een register van rijksmonumenten waarin gegevens over deze monumenten zijn opgenomen, blijft de verantwoordelijkheid van de minister. Voor een zorgvuldige belangenafweging met betrekking tot activiteiten die een archeologisch rijksmonument raken, zijn specialistische kennis en een landelijk overzicht van het rijksmonumentenbestand noodzakelijk. Niet alle gemeenten beschikken daarvoor, blijkt uit onderzoek van de Erfgoedinspectie.⁷⁴ Daarom is in de *Omgevingswet* opgenomen dat bij een meervoudige aanvraag om een omgevingsvergunning voor vergunningsplichtige activiteiten met betrekking tot een archeologisch rijksmonument de minister het recht van *advies en instemming* heeft. Een meervoudige aanvraag gaat over meerdere activiteiten waarvoor een vergunning wordt aangevraagd, zoals een monumenten-, sloop- en bouwvergunning. Voor een activiteit die het archeologische rijksmonument schaadt of ontsiert, kan enkel en alleen een omgevingsvergunning worden verleend als de minister daarmee instemt. Het afwegingskader hiervoor is momenteel in de maak. Hierin wordt aangegeven hoe de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed namens de minister aanvragen voor een omgevingsvergunning op een archeologisch rijksmonument beoordeelt.⁷⁵ Het voorkomen van ontsiering en beschadiging (of sloop), en het behoud van het archeologisch rijksmonument in situ staan hierbij voorop, maar ook andere belangen worden meegenomen. Een belangrijke rol spelen hierbij (weging van) de noodzakelijkheid van de activiteiten vanuit maatschappelijk oogpunt, en de mogelijkheden de activiteiten aan te passen om het rijksmonument zo veel mogelijk te ontzien. Ook hier kan de toenemende druk op de beschikbare ruimte impact hebben op de instandhouding van archeologische rijksmonumenten.

⁶⁵ Erfgoedinspectie 2021b. Voor de kwaliteitscriteria zie: <https://www.infomil.nl/onderwerpen/integrale/wet-algemene/vth-0/>.

⁶⁶ Erfgoedinspectie 2021a.

⁶⁷ Raad voor Cultuur 2019.

⁶⁸ Artikel 8.80 onder d Besluit kwaliteit leefomgeving.

⁶⁹ Erfgoedinspectie 2019.

⁷⁰ Smit et al. 2019.

⁷¹ Bazelmans & Wispelwey 2021.

⁷² Erfgoedinspectie 2019, 15.

⁷³ Koot et al. 2021.

⁷⁴ Erfgoedinspectie 2019, 2021a, 2021b.

⁷⁵ Artikel 8.80 Besluit kwaliteit leefomgeving.

7 Naar een betere instandhouding

G. Mauro, J. Bouwmeester, J. Stöver, H. Pennock, I. Roorda, J. Schreurs

Om de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten te verbeteren wordt een driedelige strategie voorgesteld. De gekozen strategie bestaat uit een cyclische monitor, instrumenten voor instandhouding, en communicatie met eigenaren en gemeenten.

De frequentie van de monitor is afhankelijk van de mate van bedreiging van een archeologisch rijksmonument. Dit leidt tot veldinspecties in principe iedere drie, zes of negen jaar. Monumenten waarvan de nulmeting heeft aangetoond dat deze grotendeels verstoord zijn, dienen nader te worden onderzocht. Als blijkt dat er geen of nauwelijks nog archeologische informatie in de bodem aanwezig is, wordt het monument uit het Rijksmonumentenregister verwijderd. De monitor kan op drie manieren worden uitgevoerd: het Rijk verleent daartoe opdracht aan een marktpartij, het voert de monitor zelf uit of een combinatie van beide.

We onderscheiden financiële en wettelijke instrumenten voor instandhouding. Bij het voorstel voor financiering is het uitgangspunt om deze voor eigenaren zo aantrekkelijk mogelijk te maken zodat zij daadwerkelijk onderhoud gaan plegen. Daarvoor zijn meerdere mogelijkheden nader bekeken. Het uitbreiden van het bestaande Subsidiestelsel Natuur en Landschap met vergoedingen voor archeologische rijksmonumenten leek in eerste instantie een goede oplossing. Ook diverse terreinbeherende organisaties pleitten hiervoor. Dit voorstel is echter niet overgenomen. Individuele eigenaren kunnen geen gebruik maken van het subsidiestelsel. Bovendien blijkt het behoorlijk ingewikkeld om de instandhouding voor de archeologische rijksmonumenten in het SNL op te nemen. Tot slot zou dit ook leiden tot meerkosten. Het subsidiestelsel wordt namelijk gefaciliteerd door de provincies en dat resulteert in extra overheadkosten.

Bij financiering voor onderhoud is een uitsplitsing gemaakt naar klein en groot onderhoud, en monumenten in agrarisch grondgebruik. Voor klein onderhoud wordt voorgesteld eigenaren een keuze te bieden. De ene optie is dat zij het onderhoud zelf uitvoeren en daarbij gebruik kunnen maken van een aantrekkelijke subsidieregeling. De huidige Sim Archeologie dient daartoe verbeterd te worden of er komt een aparte regeling voor archeologische monumenten. De tweede optie is dat de eigenaar ermee instemt dat het Rijk het klein onderhoud uitbesteedt aan een derde, bijvoorbeeld een marktpartij. Voor groot onderhoud volstaat een goede rijksregeling. Voor klein en groot onderhoud kan in principe dezelfde regeling gelden. Voor Staatsbosbeheer is een aparte oplossing nodig. Deze organisatie heeft de meeste archeologische rijksmonumenten in bezit, maar kan als publiekrechtelijk orgaan geen aanspraak maken op een POM status. Om dit te verhelpen kan het Rijk Staatsbosbeheer de mogelijkheid te bieden om eenvoudige wijze enkelvoudige aanvragen in te dienen voor meerdere monumenten of het jaarlijks budget dat Staatsbosbeheer ontvangt van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit voor de instandhouding van alle rijksmonumenten, te verhogen en dit bedrag te labelen aan het klein onderhoud van archeologische rijksmonumenten.

In de meeste gevallen zal een subsidieregeling voor klein of groot onderhoud van rijksmonumenten in agrarisch gebruik geen soelaas bieden. Aankoop en met de boer kwalitatieve verplichtingen overeenkomen liggen hier meer voor de hand. Dat vereist wel goede contacten met de agrarische bedrijven, meeliften op landelijke en regionale ontwikkelingen en kansen benutten die zich voordoen. Dit kan samen met provincies op een projectmatige basis worden opgepakt.

Ook de wettelijke vergunningsplicht blijft een belangrijk instrument. De verbodsbepaling maakt dat veel bodemingrepen achterwege blijven. En door het gesprek aan te gaan met de aanvrager en voorwaarden te verbinden aan een monumentenvergunning wordt schade aan het bodemarchief veelal beperkt. Mocht instandhouding door een snelle degradatie toch niet mogelijk zijn, dan rest een laatste redmiddel, namelijk behoud ex situ. Om te bepalen wanneer dit ultieme middel kan worden ingezet, is een beslisboom opgesteld.

Betrokkenheid en belangstelling van eigenaren zijn onmisbaar voor een betere instandhouding van de archeologische rijksmonumenten. Het is daarom zaak dat het Rijk in contact blijft met deze groep – bijvoorbeeld tijdens veldinspecties, via enquêtes en interactieve apps en door aansluiting te zoeken bij bestaande kennisnetwerken. Niet alleen communicatie met eigenaren is van belang. De relatie tussen Rijk en gemeenten wordt met de komst van de Omgevingswet nog belangrijker. Bij de beoordeling van de vergunningaanvraag is goede onderlinge afstemming cruciaal.

Naast monitor, instrumenten en communicatie blijven ook kennisontwikkeling en -verspreiding onontbeerlijk voor een duurzame instandhouding van de archeologische rijksmonumenten.

7.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken zijn de aspecten belicht die belangrijk zijn voor een goede instandhouding (diepteligging, de staat van onderhoud, de mate van fysieke verstoring, de stabiliteit van de omgeving en de houding en kennis van eigenaren) en is de huidige staat van de archeologische rijksmonumenten in kaart gebracht. Het blijkt dat 32% van de archeologische rijksmonumenten een of meerdere complexen bevat waarvan de actuele staat matig of slecht is.

Ook is geschetst hoe de toekomst er voor de archeologische rijksmonumenten uitziet in het licht van ruimtelijke ontwikkelingen en opgaven, en waar risico's en kansen liggen.

De vraag is nu: hoe komen we tot een effectieve instandhouding zodat de monumenten een kennisbron blijven en ook de generaties na ons dit erfgoed kunnen beleven?

7.2 Een drieledige strategie

Om deze ambitie te verwezenlijken stellen we een strategie voor die bestaat uit drie onderdelen. Ze zijn als drie radertjes die in elkaar grijpen en zonder elkaar niet werken: een cyclische monitor, financiële en wettelijke instrumenten, en communicatie met eigenaren en overheden (afb. 7.1).

De monitor legt de fysieke staat van de rijksmonumenten vast en geeft inzicht in de vraag of er overtredingen hebben plaatsgevonden en of de verstrekte financiële middelen doeltreffend en effectief zijn ingezet. Bovendien vormt de veldinspectie vaak een contactmoment met de eigenaar. Door eigenaren financieel bij te staan zullen zij eerder geneigd zijn onderhoud op hun monumenten uit te voeren. Communicatie met eigenaren is cruciaal om meer draagvlak voor instandhouding te creëren én om inzicht te krijgen in waar de eigenaren tegenaan lopen en wat hun wensen zijn. Hun input kan worden benut bij een evaluatie van nieuwe (financiële) instrumenten en beleid. Kennisontwikkeling en -deling blijven essentieel om de strategie efficiënt en effectief te laten zijn.

Afb. 7.1 Strategie voor effectieve instandhouding opgebouwd uit de drie radertjes monitor, instrumenten en communicatie, draaiend gehouden door kennis.

7.3 Cyclische monitor

Uit de nulmeting blijkt dat de mate van verstoring en bedreiging van monumenten verschilt. Tijdens de veldinspecties zijn verstoringen aan het licht gekomen. De inschatting in hoeverre de waargenomen situatie kan verslechteren bepaalt de mate van bedreiging. Belangrijke factoren daarbij zijn de aard van het monument, de bodemkundige ligging (afgedekt of niet afgedekt), de zichtbaarheid van het monument, het grondgebruik op en rondom het monument (akker, bosgebied, tuin, publieke ruimte) en het periodiek onderhoud door bijvoorbeeld een monumentenwacht. De monitor archeologische rijksmonumenten heeft als doel periodiek te toetsen in hoeverre de staat van de archeologische rijksmonumenten veranderd is sinds eerdere inspecties, en eventueel maatregelen te initiëren. Want een monitor zonder de mogelijkheid om in te grijpen in een verslechterde situatie heeft vrijwel geen nut.⁷⁶

De bedreiging is niet op alle monumenten even groot, dus is het niet nodig overal op hetzelfde moment een nieuwe meting uit te voeren.

De frequentie hangt af van de mate van bedreiging, onder te verdelen in drie categorieën.

1. *Ernstig bedreigd*: dit betreft monumenten die ernstig worden bedreigd door bijvoorbeeld landgebruik en erosie. Deze worden iedere drie jaar bezocht om vast te stellen in hoeverre de bedreiging en/of aantasting van het monument verandert. Daarnaast worden maatregelen genomen om de bedreiging en (verdere) aantasting te voorkomen. Denk aan klein en mogelijk groot onderhoud en regelmatig contact met de eigenaar en/of gebruiker.
2. *Licht bedreigd*: hier gaat het om (kwetsbare) monumenten waar sprake is van geringe bedreiging. Iedere zes jaar vindt een inspectie plaats en minimaal eens per drie jaar is er contact tussen het Rijk en de eigenaar en/of gebruiker. Veelal wordt volstaan met klein onderhoud al dan niet in combinatie met goede afspraken met de eigenaar en/of gebruiker.
3. *Niet bedreigd*: de waardevolle archeologische resten binnen deze monumenten worden niet bedreigd. Ze worden dan ook het minst vaak, iedere negen jaar, bezocht. Minimaal eens per

vier tot vijf jaar is er contact met de eigenaar en/of gebruiker en er wordt (klein) onderhoud gepleegd.

Het protocol voor de nulmeting is ook geschikt voor de volgende monitorrondes.

Tijdens de nulmeting zijn in 2,5 jaar tijd ruim 1300 archeologische rijksmonumenten bezocht.

Bij een eerst volgende ronde hoeven niet al deze monumenten opnieuw bezocht te worden.

We stellen een tijdpad voor: zie tabel 7.1.

Tabel 7.1 Voorstel frequentie toekomstige monitorrondes voor monumenten uit de verschillende categorieën van bedreiging (1, 2, 3).

Monitorronde	Jaar	Categorie van bedreiging
Nulmeting	2021	n.v.t.
Ronde 1	2024-2025	1
Ronde 2	2027-2028	1+2
Ronde 3	2030-2031	1+3
Ronde 4	2033-2034	1+2
Ronde 5	2036-2037	1
Ronde 6	2039-2040	1+2+3
Ronde 7	2042-2043	1

Dan is er nog een groep monumenten die al (grotendeels) ernstig verstoord is. Ze zijn zo zeer aangetast dat onderzocht moet worden of ze nog in het Rijksmonumentenregister thuis horen.

Afvoeren van de lijst kan betekenen dat de laatste behoudenswaardige archeologische resten worden opgegraven en op die manier veilig worden gesteld. Mocht uit het onderzoek blijken dat de monumenten of delen daarvan toch nog 'monumentwaardig' zijn, dan worden deze monumenten of delen ondergebracht in categorie 1 (ernstig bedreigd).

Het werk verbonden aan de monitor valt uiteen in management- en uitvoeringstaken. Bij management moet gedacht worden aan:

- het managen en coördineren van de monitor; dit betreft het begeleiden van de uitvoering, zowel inhoudelijk als organisatorisch;
- het onderhouden van het contact met de eigenaren; een betere relatie tussen de Rijksdienst en de eigenaren van rijksmonumenten leidt uiteindelijk tot een beter beheer;

⁷⁶ Huisman & Van Os 2016.

- het onderhouden en beheren van een data-systeem voor onderzoek en projectmanagement.

De uitvoering door visuele inspectie en/of booronderzoek kan op drie manieren worden opgezet:

- het Rijk besteedt de uitvoering uit aan een marktpartij;
- de uitvoering ligt deels bij het Rijk en deels bij andere partijen – denk hier aan marktpartijen en provincies of erfgoedhuizen;
- het Rijk neemt de hele uitvoering op zich.

Als de monitor aan de markt wordt uitbesteed, is het verstandig een raamcontract aan te gaan voor ten minste een volle monitorcyclus van negen jaar. Uit de nulmeting blijkt dat het opzetten van een grootschalige monitor een forse organisatorische uitdaging is en veel tijd kost.

7.4 Instrumenten voor instandhouding

Voor het behoud van de archeologische rijksmonumenten zijn ook financiële en wettelijke instrumenten nodig. De huidige Sim schiet tekort voor archeologisch erfgoed. We hebben daarom een breed scala aan mogelijke financiële instrumenten onderzocht.

Het wettelijke instrument is in de eerste plaats de *Erfgoedwet*. Volgend jaar komen daar de *Omgevingswet* en de nieuwe beleidsregel Archeologie bij. De evaluatie van de *Erfgoedwet* onderdeel archeologie maakte geen deel uit van het programma. Daarvoor bestaat een apart traject.⁷⁷ Dit rapport bevat dan ook geen suggesties voor veranderingen en aanpassingen in de wet- en regelgeving, maar beschrijft in het kort de inzet van dit instrument. Wel staan we stil bij een optie, bewaren ex situ, waarvoor op dit moment niet of nauwelijks wordt gekozen.

een oplossing dient te worden gezocht voor de financiering van klein onderhoud. Soms is echter ook groot onderhoud noodzakelijk. En niet alle archeologische rijksmonumenten vergen klein onderhoud, bijvoorbeeld omdat de archeologische informatie diep in de bodem ligt.

Daarnaast vragen de rijksmonumenten met een agrarisch grondgebruik, in het bijzonder bouwland, om een aparte benadering. Juist het behoud van deze categorie monumenten staat veelal onder druk.⁷⁸ Klein en groot onderhoud bieden hier veelal geen soelaas.⁷⁹ We onderscheiden daarom:

- financiering van klein onderhoud;
- financiering van groot onderhoud;
- financiering van archeologische monumenten met een agrarisch grondgebruik.

Deze indeling sluit goed aan bij het onderscheid dat voor gebouwd en aangelegde rijksmonumenten wordt gemaakt: de Sim voor klein onderhoud, restauratiegelden voor groot onderhoud en een aanvullende regeling voor iconische monumenten.⁸⁰ Bij de verkenning van mogelijke alternatieve instrumenten is gesproken met provincies, eigenaren en terreinbeherende organisaties. Meerdere terreinbeherende organisaties stelden voor om een financiële bijdrage voor de instandhouding van hun monumenten op te nemen in het bestaande Subsiestelsel Natuur en Landschap (SNL). Zij maken hier al op grote schaal gebruik van en hun administratie is erop afgestemd. Deze optie is wel verkend maar niet overgenomen. Individuele eigenaren kunnen er namelijk geen gebruik van maken. Bovendien blijkt het behoorlijk ingewikkeld om de instandhouding voor de archeologische rijksmonumenten in het SNL op te nemen. Tot slot zou dit ook leiden tot meerkosten. Het SNL wordt namelijk gefaciliteerd door de provincies en dat resulteert in extra overheadkosten.

7.4.2 Financiering klein onderhoud

Om eigenaren zo veel mogelijk tegemoet te treden en te stimuleren klein onderhoud uit te voeren stellen we voor om twee opties aan te bieden. Een eigenaar kan het onderhoud zelf plegen en daarbij gebruik maken van een effectieve en efficiënte subsidieregeling. Of hij draagt de opdracht voor klein onderhoud over aan het Rijk.

7.4.1 Financiële instrumenten

In het voorgestelde model is het uitgangspunt dat de instrumenten eigenaren optimaal uitnodigen om daadwerkelijk gebruik hiervan te maken. Op deze wijze willen we het uitvoeren van onderhoud stimuleren.

In de beleidsbrief *Erfgoed Telt* is aangegeven dat

⁷⁷ Zie <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet/evaluatie-erfgoedwet-archeologie>, geraadpleegd op 23 september 2021.

⁷⁸ Zie bijvoorbeeld: Lascaris 2019; Willemse 2020.

⁷⁹ In bijzondere gevallen kan een inrichtingsmaatregel zoals ophoging van het bouwland wel een oplossing bieden, zie Stöver 2022b.

⁸⁰ Anders dan bij gebouwde rijksmonumenten kunnen eigenaren van archeologische rijksmonumenten voor zowel klein als groot onderhoud een Sim-bijdrage aanvragen.

Klein onderhoud door vrijwilligers: Archeobrigade Landschap Erfgoed Utrecht

Landschap Erfgoed Utrecht heeft een pilotonderzoek uitgevoerd naar de inzet van vrijwilligers voor het behoud van archeologische rijksmonumenten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincie Utrecht subsidieerden dit project. Onder coördinatie van een archeoloog heeft een groep enthousiaste vrijwilligers, de zogenoemde Archeobrigade, meerdere archeologische rijksmonumenten in de provincie Utrecht onderhanden genomen (afb. 7.2). De archeoloog verschaftte basisinstructies en gaf informatie over het monument. De archeoloog was ook de vraagbaak voor eigenaren en passanten, die dat zeer waardeerden. Naast algemene kennis is per locatie maatwerk geboden. Coördinatie en juiste instructies zijn dan essentieel.

Bij de uitvoering van het klein onderhoud liepen wel tegen enkele praktische zaken aan. Zo moet de *Arbeidsomstandighedenwet* in acht genomen worden. Braamstruiken verwijderen is geen probleem, bomen kappen is niet voor alle vrijwilligers weggelegd. Ook de ligging kan de mogelijkheden beperken. Zo is voor werkzaamheden in de nabijheid van een provinciale weg een vergunning nodig voor elke vrijwilliger.

Met deze ervaringen kan voor elk monument een eenvoudig beheerplan worden opgesteld waarin staat wat er moet worden gedaan, wat er is gedaan en hoe vaak het onderhoud nodig is.

Het rapport van de pilot geeft een goed overzicht van de mogelijkheden en beperkingen van de inzet van vrijwilligers en de voorwaarden die daarbij gelden.⁸¹ Dit kan ook voor anderen van nut zijn die vrijwilligers willen betrekken bij onderhoud van archeologische monumenten

Afb. 7.2 Vrijwilligers aan het werk bij Kasteel Schalkwijk, gemeente Houten (foto: Landschap Erfgoed Utrecht).

De eerste keuze kan gerealiseerd worden met een eenvoudige regeling die het voor eigenaren aantrekkelijk maakt een subsidie aan te vragen. Dat kan door de huidige Sim aan te passen of door archeologie uit de Sim te halen en een nieuwe regeling te ontwikkelen. Punten van aandacht zijn daarbij:

- minder administratieve verplichtingen;
- eenvoudige procedures;

- de subsidie wordt verleend voor tien of twaalf jaar in plaats van de huidige zes jaar;
- geen drempelbedrag;
- geen verplichting van een accountantsverklaring;
- (fors) minder of geen eigen bijdrage;
- eigenaren met meerdere archeologische rijksmonumenten kunnen één aanvraag indienen voor al deze monumenten.

⁸¹ Visser, Cruysheer & Van de Bunt 2021.

Hiermee wordt ook tegemoet gekomen aan de aanbevelingen uit de recente evaluaties van de Sim.⁸²

Hoe aantrekkelijk een subsidieregeling ook is, een deel van de vooral particuliere eigenaren zal geen subsidie aanvragen om zelf klein onderhoud uit te voeren. Om dit te ondervangen kunnen ze er ook mee instemmen dat het Rijk het onderhoud overneemt en laat uitvoeren door een derde – voor een kleine eigen of geen bijdrage. Het Rijk kan zelf de voorkeur van eigenaren toetsen of dit neerleggen bij een uitvoerende partij. Voor de uitvoering van het klein onderhoud zijn naast marktpartijen ook landschapsbeheerorganisaties interessant. Zij hebben soms al lange ervaring in het beheren van archeologische terreinen en een netwerk met eigenaren opgebouwd.⁸³ Bij de uitvoering maken zij soms gebruik van vrijwilligers zoals de archeologiewachten van het Gelders Landschapsbeheer. Vanuit de participatiegedachte kan de inzet van vrijwilligers ook een eis zijn.

In enkele provincies zijn het provinciaal landschap en de provinciale landschapsbeheerorganisatie samengevoegd.⁸⁴ Zo'n partij kan dan zowel eigenaar als beheerder zijn van een archeologisch rijksmonument.

Als de eigenaar van een archeologisch rijksmonument ermee instemt dat het Rijk een derde partij opdracht geeft tot het uitvoeren van klein onderhoud, en de eigenaar daaraan niet hoeft bij te dragen, kan er sprake zijn van staatssteun (in natura). Als de eigenaar een onderneming heeft en financieel voordeel heeft van dit onderhoud, zal dit het geval zijn. De steun die de eigenaar op deze manier ontvangt, mag zonder kennisgeving aan de Europese Commissie niet meer bedragen dan 200.000 euro over drie belastingjaren (en moet dan worden geoormerkt als zogenoemde *de-minimissteun*). Heeft de eigenaar in deze periode, ook voor andere activiteiten, al gelden ontvangen die ook zijn aan te merken als *de-minimissteun*, dan tellen die mee voor dit maximum. Veelal gaat het bij klein onderhoud om relatief kleine bedragen. Het wordt echter een probleem als het Rijk opdracht verstrekt om klein onderhoud te plegen op een groot aantal archeologische monumenten die in handen zijn van één eigenaar die reeds *de-minimissteun* heeft ontvangen.

Bij steun in deze vorm komt ook de Aanbestedingswet 2012 in beeld, als de

ontvanger een aanbestedende dienst is zoals een gemeente, provincie of een publiekrechtelijke instelling.

Voor Staatsbosbeheer is een speciale oplossing bedacht. Deze organisatie heeft verreweg de meeste archeologische rijksmonumenten in handen, zowel in aantal als in oppervlakte, respectievelijk 15 en 25%. In de huidige Sim kunnen monumentenorganisaties die ten minste twintig rijksmonumenten in bezit hebben en een privaatrechtelijke organisatie of een kerkgenootschap zijn, een status aanvragen als professionele organisatie voor monumentenbehoud (POM). Dit biedt een aantal voordelen. POM's kunnen voor al hun rijksmonumenten tegelijk op een eenvoudige manier subsidie aanvragen en verantwoorden. Daarnaast krijgen hun subsidieaanvragen voorrang in geval van overvraag. De organisatie mag de verleende subsidie naar eigen inzicht op de meest efficiënte manier binnen het instandhoudingsplan inzetten. Als tegenprestatie verwacht de rijksoverheid dat de POM goed voor de eigen rijksmonumenten blijft zorgen en actief bijdraagt aan het verbeteren van de monumentenzorg. Staatsbosbeheer komt niet in aanmerking voor een POM-status omdat het een publiekrechtelijke organisatie is.⁸⁵ Zij dienen voor ieder monument een aparte aanvraag in te dienen.

Staatsbosbeheer ontvangt jaarlijks 1,27 miljoen euro van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit voor het onderhoud van rijksmonumenten. Dit budget wordt grotendeels aangewend voor de instandhouding van gebouwd erfgoed en is onvoldoende om ook het onderhoud van archeologische rijksmonumenten te bekostigen. Dat blijkt ook uit de hoogte van de SIM aanvragen die Staatsbosbeheer de afgelopen jaren heeft ingediend. Vanaf 2012 heeft de organisatie voor circa 300 (gebouwde, groene en archeologische) rijksmonumenten een SIM-subsidie voor gemiddeld 2,5 miljoen euro per jaar aangevraagd. Staatsbosbeheer schat de totale onderhoudskosten van alle rijksmonumenten (gebouwde, groene en archeologische) in eigen bezit op 3 tot 4 miljoen euro per jaar.⁸⁶

Om de grootste eigenaar tegemoet te komen kan het Rijk er voor kiezen om Staatsbosbeheer wel de mogelijkheid te bieden voor meerdere monumenten op eenvoudige wijze een aanvraag in te dienen. Een andere mogelijkheid is dat het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap voor het klein onderhoud van archeologische

⁸² Schut 2020; Bongers et al. 2021.

⁸³ Wellicht zijn ook provinciale monumentenwachten een interessante partij. In enkele gevallen voeren zij al inspecties op archeologische terreinen uit.

⁸⁴ Dat is het geval in Noord-Holland, Overijssel en Noord-Brabant. In Friesland wordt een fusie verkend. Deze organisaties hebben meerdere archeologisch rijksmonumenten in bezit.

⁸⁵ Staatsbosbeheer is een rechtspersoon met een wettelijke taak (RWT). De organisatie is bij wet ingesteld en als zodanig een zelfstandig bestuursorgaan van de Rijksoverheid, ressorterend binnen het domein van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

⁸⁶ Mededeling J. van der Linden 2021, senior adviseur Landschap & Cultuurhistorie bij Staatsbosbeheer.

rijksmonumenten de jaarlijkse rijksbijdrage aanvult. Dit laatste geeft zowel voor het Rijk als Staatsbosbeheer de minste administratieve lasten.

7.4.3 Financiering groot onderhoud

De werkzaamheden voor groot onderhoud verschillen per monument. Denk aan het herstellen van een omwalling of motte, het repareren en het terugplaatsen van een deksteen op een hunebed en de aanleg van een hoogwatersloot. De kosten zijn meestal een veelvoud van die bij klein onderhoud en kunnen behoorlijk variëren. Voor ons onderzoek is in diverse casussen groot onderhoud gepleegd. De kosten lopen uiteen van 50.000 euro (zie kader Herstel steilrand terp Oostrum) tot ruim 500.000 euro (Vuursteenmijnencomplex Rijckholt). Voor het financieren van zulke werkzaamheden is slechts één instrument goed bruikbaar, namelijk een goede (rijks)subsidieregeling.

Bij groot onderhoud geldt nog meer dan bij beheerwerkzaamheden dat specifieke archeologische vakkennis vereist is. Het gaat dan om inzicht in de aard en opbouw van het archeologisch monument, de soort en mate van bedreiging en de maatregelen die hier nodig zijn.

Eigenaren worden in de uitvoering bijgestaan door een archeoloog en veelal is (minimaal) archeologische begeleiding gewenst.

Voor gebouwde rijksmonumenten bestaat een aparte subsidieregeling voor groot onderhoud, de Restauratieregeling, die via de provincie loopt. We adviseren om de regeling voor groot onderhoud van archeologische rijksmonumenten via het Rijk te laten lopen. Daar zijn meerdere argumenten voor.

- In verhouding tot de ruim 61.000 gebouwde rijksmonumenten is het bestand archeologische rijksmonument klein en overzichtelijk. Het faciliteren van een onderhoudsregeling voor nog geen 1500 monumenten over 12 provincies leidt tot een grote versnippering.
- Niet alle provincies zijn even bereidwillig om deze regeling te faciliteren.
- Groot onderhoud is vrijwel in alle gevallen vergunningsplichtig. Momenteel verzorgt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nog de vergunningsbeoordeling en -procedure. Met de invoering van de *Omgevingswet* zullen

de gemeenten deze rol grotendeels overnemen. De minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap heeft echter wel een adviesrol met instemmingsrecht. Dit pleit ervoor dat het Rijk vroegtijdig betrokken wordt bij groot onderhoud en haar kennis kan inbrengen.

- Als de regeling voor groot onderhoud via het Rijk loopt, vormt dit een extra impuls voor de initiatiefnemer om vroegtijdig contact op te nemen met het Rijk.
- Als de regeling voor klein onderhoud door het Rijk wordt uitgevoerd en die voor groot onderhoud door provincies, kan dat tot dezelfde problemen leiden als bij de Sim-evaluatie aan het licht kwamen. Sommige eigenaren dreigen dan tussen wal en schip te vallen.⁸⁷
- Uitvoering van de regeling via de provincies betekent ook meer overheadkosten.

Het uitvoeren van groot onderhoud vergt een goede voorbereiding en afstemming, zeker als meerdere vergunningen en of toestemming van meerdere partijen vereist zijn. Soms blijkt de hele operatie zo omvangrijk dat deze de capaciteit van een particuliere eigenaar te boven gaat. In zo'n geval is ondersteuning vanuit het Rijk gewenst. Dat pleit voor een goede relatie tussen Rijk en eigenaren.⁸⁸

Voor klein en groot onderhoud kan in principe dezelfde regeling gelden. In de huidige Sim kan een eigenaar gedurende de termijn waarvoor subsidie is verstrekt, voor hetzelfde monument maar voor andere werkzaamheden niet nóg een Sim-bijdrage aanvragen. Dat kan pas weer na zes jaar. Bij de geadviseerde regeling voor klein onderhoud met een termijn van tien of twaalf jaar bestaat de kans dat er gedurende deze periode onvoorziene snelle degradatie optreedt of zich calamiteiten voordoen. Het is dan gewenst op korte termijn groot onderhoud te kunnen uitvoeren, bijvoorbeeld herstelwerkzaamheden. We adviseren om hier bij de nieuwe regeling rekening mee te houden.

⁸⁷ Bongers et al. 2021, 104.

⁸⁸ Stöver & De Wit 2022; Stöver 2022a.

Herstel steilrand terp Oostrum: te grote opgave voor één particuliere eigenaar

Even ten oosten van Dokkum ligt de dorps-terp Oostrum, waarvan de oorsprong teruggaat tot de derde eeuw v.Chr. De terp werd destijds aangelegd op een zandopduiking waar zich de resten van een nederzetting van de Trechterbekercultuur bevonden. Aan de voet van de terp ligt een sloot van ruim 100 meter. Op gezette tijden stroomt hier water dat de bodem onder de terp uitslijt. Hierdoor zakt de steilkant van de terp geleidelijk in (afb. 7.3).

Overleg tussen de eigenaar en het waterschap levert aanvankelijk niet veel op. Het onderhoud aan walkanten is een zaak van de eigenaar. Het machinaal ophalen van de kant kan echter de archeologische resten in de terp beschadigen. De eigenaar legt de kwestie voor aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij vertelt graag zijn medewerking te verlenen aan de bescherming van de archeologische resten. Maar van een Sim-aanvraag ziet hij af vanwege de administratieve lasten en de vereiste eigen bijdrage.

In het kader van het programma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten is het mogelijk een pilot van deze case te maken en de Rijksdienst laat

een herstelplan opstellen. Langs de hele lengte van de steilkant wordt een betonnen schoeiing geplaatst (afb. 7.4). Deze voorkomt verdere uitslijting door het water en dient ter ondersteuning van de steilkant. Voor de schoeiing is ruimte nodig. Hierdoor wordt de sloot smaller, wat niet wenselijk is. Het waterschap verleent toestemming om de sloot aan de overzijde te verbreden, wat ten koste gaat van het onderhoudspad. De vrijgekomen grond wordt vervolgens gebruikt om de steilkant af te werken.

Afb. 7.3 De instortende steilkant aan de noordzijde van de dorps-terp Oostrum (foto: J. Stöver).

Afb. 7.4 De betonnen schoeiing ondersteunt de steilkant en beschermt tegen het stromende water in de sloot (foto: J. Stöver).

7.4.4 Archeologische rijksmonumenten in museale opstelling

In enkele gevallen zijn bijzondere voorzieningen getroffen om delen van een archeologisch rijksmonument, die anders verborgen zouden blijven, zichtbaar en beleefbaar te maken voor het publiek. Zo'n monument bevindt zich dan in een museale opstelling, zoals de resten van het Romeinse badhuis in het Thermenmuseum Heerlen (afb. 7.5), de neolithische grafkelder van Stein, de Gallo-Romeinse tempel van Elst en de resten van het castellum Traiectum in DOMunder te Utrecht. Op deze plaatsen kan een breder publiek in aanraking komen met het archeologisch erfgoed. Deze vorm van publieksvoorlichting helpt het draagvlak voor de archeologie te vergroten.

De kosten van de instandhouding van archeologische rijksmonumenten in een museale opstelling zijn beduidend hoger dan bij vergelijkbare monumenten die niet in zo'n opstelling zijn opgenomen. Het onderhoud van de museale inrichting en voorzieningen zoals

klimaatinstallaties zijn momenteel echter niet vanuit de Sim subsidiabel. Het is aan te raden om in een nieuwe subsidieregeling ook rekening te houden met de kosten van het onderhoud van deze monumenten.

7.4.5 Financiering instandhouding archeologische rijksmonumenten in agrarisch grondgebruik

De instandhouding van archeologische rijksmonumenten in agrarisch grondgebruik staat onder druk. Dat geldt in het bijzonder bij bouwland, voor de teelt van granen, (poot)aardappelen, suikerbieten en dergelijke. Hier staat de agrarische bedrijfsvoering veelal op gespannen voet met de instandhouding van het archeologisch erfgoed.⁸⁹ Of rijksmonumenten in bouwland bedreigd worden hangt af van de diepteligging van de archeologische resten, en aard en diepte van de groundbewerking. Er zijn ook terreinbeherende organisaties die bouwland in bezit hebben. De intensiteit van de groundbewerking is dan veelal lager dan bij de reguliere landbouw.⁹⁰

⁸⁹ Zie onder andere: Lascaris 2019; Willemse 2020.

⁹⁰ Ook de ligging in grasland is niet altijd gunstig. Vooral in Limburg en Drenthe komt graszodenteelt voor. Het frequent oogsten van de zoden kan schade toebrengen aan de onderliggende archeologie. In welke mate deze teelt ook op archeologische rijksmonumenten plaatsvindt, is niet bekend.

Afb. 7.5 Resten van het Romeinse badhuis in het Thermenmuseum (foto: Thermenmuseum Heerlen).

Grasland is voor de instandhouding van archeologische terreinen in het algemeen een vrij gunstig grondgebruik.

In het verleden zijn meerdere mogelijkheden voor instandhouding van archeologische terreinen in agrarisch grondgebruik bestudeerd en soms uitgetoet in een pilotproject. Daarbij is onder andere ingezet op het afsluiten van beheerovereenkomsten en het aanbieden van een ecoploeg. Ook is de mogelijkheid verkend om agrarisch archeologisch beheer op te nemen in de *Catalogus Groen Blauwe Diensten*.⁹¹ Het afsluiten van een beheerovereenkomst voor een bepaalde periode – in het agrarisch natuurbeheer is zes jaar gebruikelijk – biedt weliswaar een tijdelijke instandhouding, maar als de eigenaar na deze periode geen nieuwe

overeenkomst wil afsluiten, loopt het archeologisch erfgoed alsnog gevaar. Eenmaal aangetast of verdwenen archeologie is nooit meer te herstellen. Daarmee zijn alle voorgaande inspanningen teniet gedaan en is het bestede budget verspilld.

Een andere aanpak die in het verleden is toegepast en mogelijk wel een duurzame oplossing biedt, is de instandhouding van de archeologische resten opnemen in het pachtcontract. In de provincie Flevoland heeft de toenmalige Rijksdienst IJsselmeerpolders dat gedaan met het onderhoud van ingekuilde en/of ingepakte scheepswrakken. De pachter ontving voor dit onderhoud een korting op de pacht prijs. In hoeverre controle heeft plaatsgevonden en eventueel is gehandhaafd, is onbekend.

Instandhouding monumenten met agrarisch grondgebruik: Terpenproject Fryslân

In 2010 zijn de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincie Friesland een pilotproject gestart om archeologisch waardevolle terpen in akkerland te behouden.⁹² Ze hebben hiervoor ieder 800.000 euro beschikbaar gesteld. Ze gebruiken dit voor de aankoop van terpen en het overeenkomen van kwalitatieve verplichtingen. Daarna worden de akkers omgezet in grasland, dat voor de ondergrondse sporen veel minder schadelijk is.

De Rijksdienst hoopt zo voldoende kennis en ervaring op te doen om te bepalen of deze mogelijkheden ook landelijk ingezet kunnen worden op andersoortige archeologische rijksmonumenten die in agrarisch gebruik zijn.

Het blijkt niet altijd eenvoudig om terpen te kopen of de boeren te vergoeden. Het verschilt van bedrijf tot bedrijf of een eigenaar wilt verkopen, voor de vergoeding kiest, of helemaal niet meedoet. Het gaat om een langdurig proces waarbij zich plotseling situaties voordoen die kansen bieden. Het is dan zaak snel te kunnen handelen.

Afb. 7.6 Een van de terpen nabij Wijnaldum verworven in het kader van het Terpenproject Fryslân (foto: J. Stöver).

⁹¹ Zie onder andere: Mauro 2004; Schreuder, Van Amersfoort, Jongma & Van Essen 2008; Buizer 2000.

⁹² Een deel van deze kadertekst is reeds gepubliceerd in het tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (De Langen, Mauro & Snoek 2021).

Deze oplossing is echter niet breed inzetbaar. Slechts 4 ha aan archeologische rijksmonumenten in gebruik als bouwland is in handen van het Rijk. De overige overheden bezitten samen 28 ha aan archeologische rijksmonumenten in gebruik als bouwland. Op het totaal van ruim 660 ha is dat niet veel.

Een veelbelovend voorbeeld is het Terpenproject. Het is een gezamenlijk project van de provincie Friesland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om archeologisch waardevolle Friese terpen die in gebruik zijn als akkerland, te behouden. Hierbij worden zowel gronden opgekocht als afspraken gemaakt over het omzetten van terpercelen van akker- naar grasland. Via een zogeheten kwalitatieve verplichting wordt dit laatste vastgelegd in het Kadaster. De eigenaar wordt gecompenseerd voor de waardedaling (afb. 7.6). Ook de provincie Noord-Holland heeft het laatstgenoemde instrument meermaals ingezet bij provinciale archeologische monumenten.

Op basis van deze voorbeelden en de verkenning van alternatieven zijn drie mogelijkheden bedacht die wel duurzaam zijn. Ze kunnen uitsluitend op vrijwillige basis worden toegepast. De uiteindelijke keuze hangt af van de wens van de eigenaar.

- **Aankoop van gronden**
Het archeologisch rijksmonument kan worden aangekocht. Hierbij dient vaak breder te worden gekeken dan uitsluitend naar het oppervlak van het rijksmonument. Niet altijd komen de contouren van het monument overeen met de verkaveling. Of het rijksmonument is zo gelegen dat het vanuit de agrarische bedrijfsvoering niet gewenst is dat enkel het monument wordt aangekocht. Met de aankoop alleen is de zaak nog niet rond. De nieuwe eigenaar dient er immers zorg voor te dragen dat het monument op een archeologisch vriendelijke wijze in gebruik wordt genomen en de grondbewerking wordt afgestemd op de aanwezige archeologische waarden. In het Terpenproject Fryslân is de provincie de nieuwe eigenaar, die de aangekochte terreinen onder archeologie-vriendelijke voorwaarde verpacht. Bij aankoop van gronden mag de overheid niet méér bieden dan de marktprijs. Dat kan nadelig uitpakken als er meer kapers op de kust zijn. De actuele grondprijs per ha kan per

provincie en regio behoorlijk verschillen.⁹³ Ook is de vraag wie de nieuwe eigenaar wordt. Is dat het Rijk of de provincie, zoals in het Terpenproject Fryslân, of worden de verworven gronden overgedragen aan een terreinbeherende organisatie? Uit het Terpenproject Fryslân blijkt dat dit voor de verkopende eigenaar ook kan uitmaken. Sommige boeren blijken niet tot verkoop bereid als de gronden vervolgens worden overgedragen aan een terreinbeherende organisatie.⁹⁴

- **Kwalitatieve verplichting**
Bij een kwalitatieve verplichting worden het grondgebruik en de grondbewerking afgestemd op de aanwezige archeologische waarden. De grond blijft in bezit van de boer. Die ontvangt voor de waardedaling een vergoeding. De verplichtingen zijn via een kettingsbeding verbonden aan de grond. Bij verkoop gaan de beperkingen mee naar de nieuwe eigenaar. De provincie Noord-Holland heeft deze oplossing met succes toegepast bij meerdere archeologische provinciale monumenten. Ook in het Terpenproject Fryslân is deze oplossing in praktijk gebracht. De kosten van een kwalitatieve verplichting liggen lager dan bij aankoop van gronden. In Noord-Holland beliepen ze ca. 50% van de grondprijs. Friesland heeft het over ongeveer 30% van de grondprijs.⁹⁵
- **Ophogen van het maaiveld**
In bijzondere gevallen kan een bufferlaag op de huidige bouwvoor worden gelegd waarin de boer vrijelijk de grond kan bewerken. De bufferlaag dient van dezelfde landbouwkundige kwaliteit te zijn als de oorspronkelijke bouwvoor. Anders is er sprake van inkomsterderving. De aangevoerde grond mag geen archeologische resten bevatten, dit om vermenging met aanwezige archeologische resten te voorkomen. De kosten zitten hier vooral in het transport. Het vrijkomen van geschikte grond in de directe nabijheid is daarom een vereiste. Deze oplossing is in het verleden een enkele keer succesvol toegepast.⁹⁶

⁹³ Voor trends en ontwikkelingen zie Kadaster/RVO.nl/Wageningen Economic Research.

⁹⁴ Mondeling mededeling De Langen 2021, provinciaal archeoloog Friesland.

⁹⁵ Mondeling mededeling Van Eerden en De Langen 2021, respectievelijk provinciaal archeoloog Noord-Holland en Friesland; Van Norel 2018.

⁹⁶ Stöver 2022b.

Ophoging als oplossing: terp Tjessens

De terp Tjessens is een archeologisch rijksmonument gelegen tussen Waaxens en Holwerd (gemeente Noard-East Fryslân). Op de terp van omstreeks het begin van onze jaartelling stond in de latere middeleeuwen het adellijk huis Tjessens. Na de middeleeuwen groeide dit uit tot een buitenplaats met uitgestrekte parkaanleg. Rond 1900 verdwenen de opstallen en in de oorlogsjaren ging het parkbos verloren. De terp werd daarna als grasland gebruikt. In 2011 zette de gebruiker van het terrein het grasland om naar bouwland (afb. 7.7). Omdat gebruik als akker gepaard gaat met agrarische groundbewerking zoals ploegen, loopt het bodemarchief gevaar. Voor zo'n omzetting dient daarom een vergunning bij de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap te worden aangevraagd. Dat had de boer nagelaten. Na enig juridisch touwtrekken bood hij aan het terrein 30 cm op te hogen, zodat zijn ploeg de archeolo-

gische resten in de terp niet zou raken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ging hiermee akkoord. Er werd een tijdelijke vergunning (voor tien jaar) verleend. De Rijksdienst bekijkt jaarlijks of en in hoeverre de ophogingslaag onderhevig is aan slijtage. De eerste meting vond plaats voorafgaand aan de ophoging. De tweede meting volgde in 2015, waarbij na een zettingsperiode werd vastgesteld dat het terrein inderdaad overal met 30 cm was opgehoogd. De jaarlijkse metingen daarna richtten zich op eventuele afslijting van de ophogingslaag.

De proef loopt inmiddels zeven jaar. Tot nu toe is er geen sprake van noemenswaardige slijtage en ligt de archeologie veilig onder de opgebrachte laag. Als dit de rest van de proefperiode zo blijft, krijgt de boer in 2024 automatisch een definitieve vergunning. Uit de proef blijkt dat agrarische groundbewerking, mits afdoende maatregelen zijn genomen, niet hoeft te leiden tot aantasting van archeologische waarden.

Afb. 7.7 Het opgehoogde archeologisch rijksmonument Tjessens tekent zich als een langwerpige rechthoekige akker af in het landschap (foto: J. Stöver).

Het succes van de drie genoemde instrumenten hangt af van bepaalde factoren. Uit het Terpenproject Fryslân blijkt dat het heel veel tijd kan kosten voordat daadwerkelijk een van de oplossingen toegepast kan worden. Het is een langdurig proces voordat een eigenaar zich

bereid verklaart mee te werken. Is het eenmaal zover, dan dient men wel snel te kunnen handelen. Als het lang duurt om het benodigde budget te vinden, is dat funest. De overheid dient over gedegen agrarische kennis te beschikken, het vakjargon te beheersen, goed contact te

hebben met de agrarische bedrijven en goed inzicht te hebben in de landelijke en regionale mogelijkheden zoals gebiedsontwikkelingen in het agrarisch buitengebied. In het spel van grondruil liggen immers kansen. Dat pleit ervoor de uitvoering in handen te geven van provincies. Anders dan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beschikken zij over de juiste kennis en kunde en hebben ze reeds een rol in gebiedsontwikkelingen. Per provincie kan de situatie behoorlijk verschillen. In sommige provincies speelt de instandhouding van archeologische rijksmonumenten nauwelijks een rol. In andere provincies blijkt juist een groot deel van de rijksmonumenten op of onder agrarische gronden te liggen en is het aandeel bouwland meer dan het dubbele van de landelijke 8%.⁹⁷ Het is aan te raden de samenwerking te zoeken met provincies en dit op projectmatige basis uit te voeren, waarbij provincies verantwoordelijk zijn voor de uitvoering en kennis, en het Rijk voor budget, advies en kennis;

7.5 Wettelijke instrumenten voor instandhouding

Naast financiële prikkels is er het wettelijke instrument voor instandhouding. Momenteel is de wet- en regelgeving het meest bepalend voor het behouden van de archeologische rijksmonumenten. Ook in de toekomst zal dit een belangrijk instrument blijven.

De *Erfgoedwet* en (vanaf de inwerkingtreding) de *Omgevingswet* waarborgen de bescherming van rijksmonumenten doordat het verboden is een rijksmonument te beschadigen of te vernielen én zonder of in afwijking van een vergunning een archeologisch rijksmonument te slopen, te wijzigen, te verplaatsen, te herstellen of te (laten) gebruiken waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.

7.5.1 Erfgoedwet & vergunningsplicht

De vergunningsplicht is op het eerste gezicht een vreemde eend in de bijt van instandhoudingsinstrumenten. Waar de financiële instrumenten erop gericht zijn de fysieke staat van rijksmonumenten te verbeteren, beoogt de

vergunningsplicht activiteiten die het archeologisch monument aantasten of ontsieren zo veel mogelijk te voorkómen.

Het belang van de wettelijke vergunningsplicht als instrument voor de instandhouding van rijksmonumenten mag niet onderschat worden. Er gaat een preventieve werking uit van de verbodsbepaling, waardoor veel bodemingrepen achterwege blijven.⁹⁸ En door het gesprek aan te gaan met de aanvrager, en voorwaarden te verbinden aan een monumentenvergunning kan schade aan het bodemarchief veelal worden beperkt. Jaarlijks worden voor gemiddeld zo'n vijftig rijksmonumenten vergunningen aangevraagd.⁹⁹ Het aantal plannen waarover wordt overlegd met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is echter groter. Veel van deze plannen worden daarna aangepast zodat de ingreep geen schade veroorzaakt aan het monument, of de ingreep gaat niet door.

Schadelijke ingrepen werden pre Malta veelal toegestaan onder de voorwaarde dat de Rijksdienst gelegenheid kreeg archeologisch onderzoek te doen. Maar vanaf de jaren negentig, na de ondertekening van het verdrag in Valletta, is het behoud van archeologische resten in de bodem het uitgangspunt bij de beoordeling van vergunningsplichtige ingrepen.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed behandelt vergunningaanvragen op basis van vastgesteld beleid.¹⁰⁰ Kern van dit beleid is om naast de wetenschappelijke waarde van het bodemarchief ook de belevingswaarde en cultuurhistorische waarde van beschermde archeologische monumenten voor de samenleving te behouden. Het beleid biedt daarom mogelijkheden om terreinen een archeologie-vriendelijke functie te geven als dat de instandhouding en belevingswaarde van het rijksmonument ten goede komt.

Activiteiten die met (bodem)ingrepen gepaard gaan, worden beoordeeld aan de hand van drie opeenvolgende criteria (afb. 7.8).

1. Is de activiteit schadelijk of ontsierend?
2. Is de activiteit noodzakelijk?
3. Is planaanpassing mogelijk om schade te beperken?

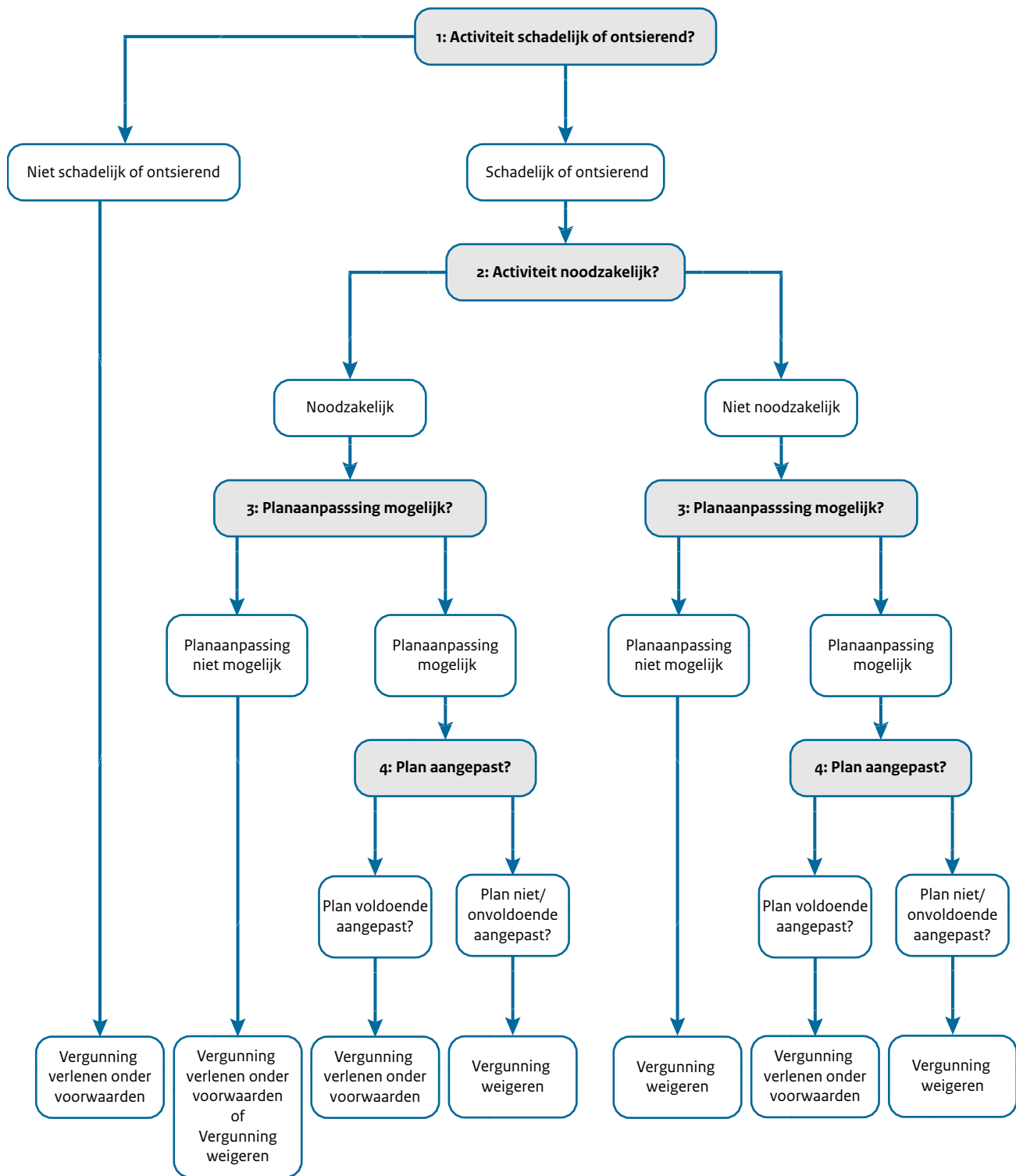
Deze criteria bepalen of en onder welke voorwaarden een monumentenvergunning wordt verleend.

⁹⁷ Dit geldt voor Friesland (31%), Noord-Brabant (24%), Noord-Holland (21%) en Limburg (17%).

⁹⁸ Artikel 11 Monumentenwet 1988:
1. Het is verboden een beschermd monument te beschadigen of te vernielen.
2. Het is verboden zonder of in afwijking van een vergunning:
a. een beschermd archeologisch monument te slopen, te verstoren, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen;
b. een beschermd archeologisch monument te herstellen, te gebruiken of te laten gebruiken op een wijze waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.

⁹⁹ De Boer et al. 2009, 78.

¹⁰⁰ <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2012/01/01/beleidsnotitie-behandelen-vergunningaanvragen-archeologisch-rijksmonument>, geraadpleegd op 15 september 2021.

Afb. 7.8 Schematische weergave van de beoordelingscriteria voor een vergunning.

7.5.2 Omgevingsvergunning

Zodra de *Omgevingswet* in werking treedt – naar verwachting 1 juli 2023 – vervalt de *Monumentenwet* 1988 en daarmee de bekende monumentenvergunning. Voor het eerst worden gemeenten bevoegd om bij meervoudige aanvragen een omgevingsvergunning te verlenen voor activiteiten op een archeologisch rijksmonument. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft in die gevallen advies- en instemmingsrecht. Voor enkelvoudige aanvragen, dat wil zeggen vergunningaanvraag voor activiteiten die uitsluitend het archeologisch rijksmonument betreffen zoals archeologisch onderzoek en restauratiewerkzaamheden, blijft de Rijksdienst (namens de minister) de vergunningverlenende overheid (zie paragraaf 6.7). De besluitvorming over vergunningsplichtige ingrepen komt daarmee bij twee overheden te liggen. De mogelijke risico's zijn in hoofdstuk 6 toegelicht.

De nieuwe rollen van gemeenten en de Rijksdienst bij vergunningsprocedures zijn reden om een formele beleidsregel op te stellen die gepubliceerd wordt in de *Staatscourant*. In de beleidsregel zijn de drie beoordelingscriteria verwerkt.

Het is belangrijk dat gemeenten bekend zijn met deze beleidsregel aangezien de Rijksdienst als bevoegd gezag, maar ook als adviseur met instemmingsrecht, de beoordelingsregels gaat toepassen bij toekomstige vergunningaanvragen. Dat vraagt om een goede communicatie en informatie-uitwisseling tussen gemeenten en de dienst, en voldoende kennis van de archeologische monumenten.

7.5.3 Behoud ex situ

Niet altijd zal behoud in situ van (een deel van) het monument mogelijk zijn. In enkele gevallen kunnen monumenten dusdanig snel achteruit gaan door natuurlijke processen of menselijke ingrepen, dat instandhoudingsmaatregelen tekortschieten of te kostbaar worden. In beide gevallen leidt de degradatie tot verlies van waardevolle archeologische informatie. In deze bijzondere situaties biedt behoud ex situ, door een archeologische opgraving, uitkomst.¹⁰¹ Dit is het uiterste

middel om het bodemarchief als kennisbron te behouden.

Om behoud ex situ in te zetten, moet bezien worden of de kenniswinst opweegt tegen de opgravingskosten. Een beslisboom helpt om in een aantal stappen te bepalen of borging van de archeologische waarden ex situ de beste oplossing is (afb. 7.9). Tot opgraven kan pas worden overgegaan als daarvoor de vereiste vergunning is verleend.

Zulke drastische maatregelen zijn niet te bekostigen met de reguliere financiële instrumenten. Hier dient de rijksoverheid extra bij te springen. Op dit moment is nog niet duidelijk bij hoeveel monumenten deze ultieme ingreep als laatste redmiddel gewenst is en hoeveel dat gaat kosten.

7.6 Communicatie

Naast monitor en financiële en wettelijke instrumenten vormt communicatie onderdeel van de voorgestelde strategie. Het Rijk scoort in termen van relatiemanagement en communicatiebereik binnen het domein archeologie behoorlijk slechter dan bij gebouwd erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultuurerfgoed werkt voor de communicatie rond bebouwde rijksmonumenten al lange tijd nauw samen met het Restauratiefonds. Een vergelijkbare organisatie voor de archeologische rijksmonumenten is er echter niet. De Rijksdienst heeft zich de afgelopen jaren – begrijpelijkerwijs – gefocust op grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen, vernieuwend onderzoek en onderzoeksmethoden, veranderende wet- en regelgeving en het archeologisch bestel. Aandacht voor eigenaren schoot er enigszins bij in.

Ook de relatie en communicatie met andere overheden blijven uitermate belangrijk – zeker met gemeenten nu de *Omgevingswet* eraan komt.

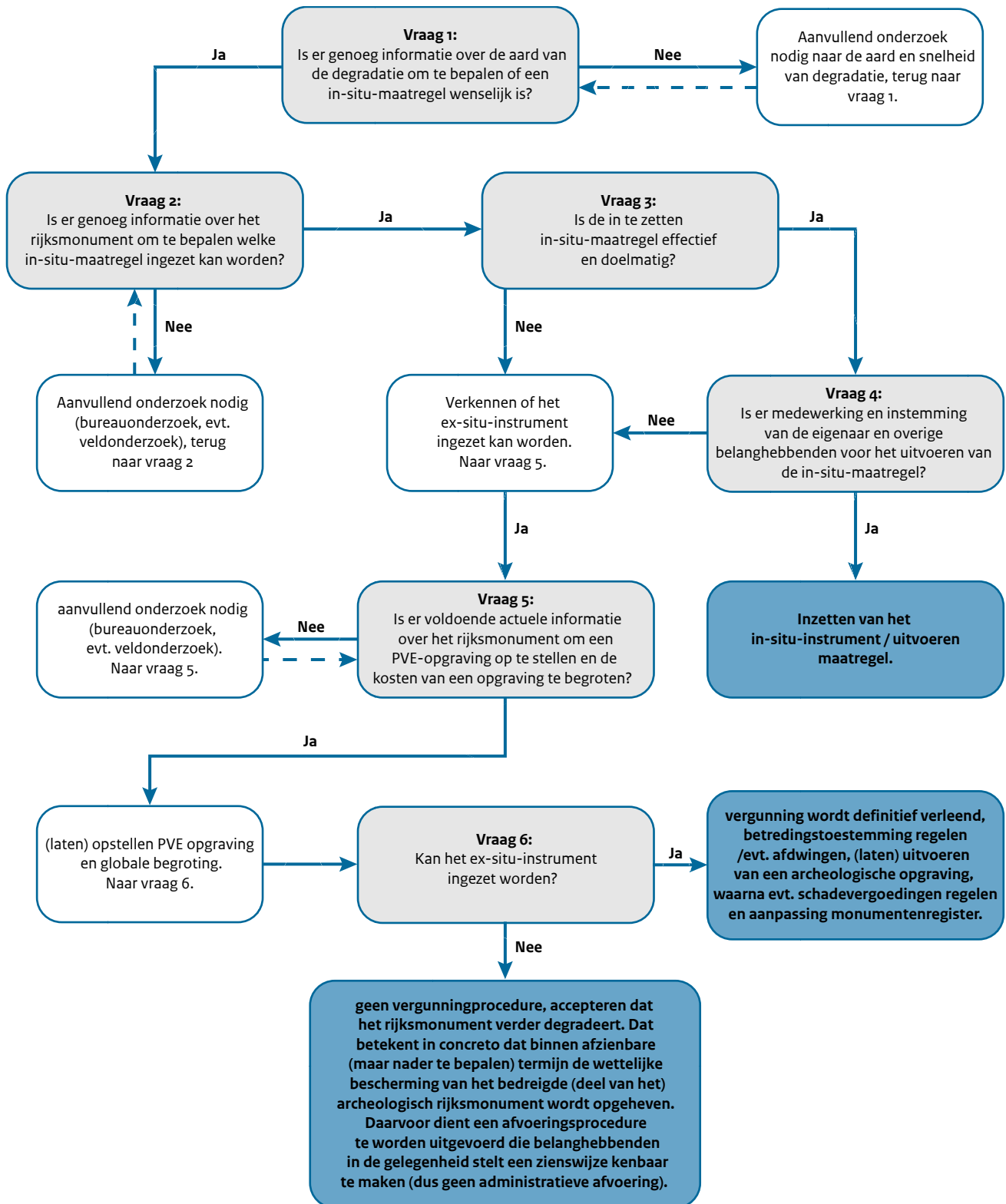
7.6.1 Communicatie met eigenaren

Betrokkenheid en belangstelling van eigenaren zijn onmisbaar voor een betere instandhouding van de archeologische rijksmonumenten. Het is daarom zaak dat het Rijk met hen in contact blijft. Dat vergt een actievere houding, want

---

¹⁰¹ Roorda, Brounen & Mauro 2021.

Afb.7.9 Beslisboom om te besluiten het rijksmonument op te graven.

momenteel komen deze contacten voornamelijk tot stand in het kader van planbespreking en vergunningaanvragen.

De monitor biedt daarvoor mogelijkheden: de veldinspectie vormt een mooie gelegenheid voor een contactmoment, tijdens veldbezoek zelf maar ook in de voorbereiding, als de eigenaar toestemming wordt gevraagd voor betreding van

zijn terrein. Tijdens deze contactmomenten wordt dan niet alleen ingegaan op de monitor, maar kan de onderzoeker informeren of eigenaren (nog) vragen hebben, of zij in bezit zijn van een Archeologisch Rijksmonumentpaspoort en of zij op de hoogte zijn van nieuwe financiële instrumenten en daar gebruik van maken. Ook op andere momenten dient het Rijk

Samenwerken met terreinbeherende organisaties: werkprotocol Staatsbosbeheer

In het kader van de samenwerkingsovereenkomst tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Staatsbosbeheer is een werkprotocol ontwikkeld. Doel daarvan is om cultuurhistorische aspecten mee te wegen bij maatregelen voor natuurbeheer en natuurontwikkeling.

Met ecologen en boswachters kan voor elk natuurgebied het mogelijke effect van de maatregelen op het erfgoed in kaart gebracht worden. Door deze analyse kan Staatsbosbeheer kiezen voor alternatieve maatregelen die bijvoorbeeld de grond minder beschadigen, maar hetzelfde effect van verschraling sorteren. Denk aan gras afbranden of schapen laten grazen in plaats van de strooisellaag verwijderen. Soms is het

mogelijk de geplande ingreep elders uit te voeren, op een plaats waar zich naar verwachting minder cultuurhistorisch waardevolle resten in de ondergrond bevinden. Als dit geen haalbare kaart blijkt, is extra begeleiding tijdens de werkzaamheden nog een optie. Dit werkprotocol is ontwikkeld voor de omvangrijke natuurherstelwerkzaamheden ten gevolge van de stikstofdepositie. Maar het kan ook toegepast worden bij reguliere beheerwerkzaamheden. Momenteel wordt het protocol geïmplementeerd bij Staatsbosbeheer, en ook Landschap Overijssel heeft de werkwijze overgenomen. Bij andere terreinbeherende organisaties staan pilots gepland. Het samenbrengen van kennis over het erfgoed en methoden en technieken bij natuurbeheer en inrichting levert een positieve bijdrage aan de instandhouding van het erfgoed in combinatie met natuurdoelen (afb. 7.10).

Afb. 7.10 Chopperen op de droge heide (foto: A. Henckel, Staatsbosbeheer).

regelmatig zijn gezicht te laten zien, actief informatie te bieden en betrokkenheid te tonen. Het contact kan zich dan richten op alle eigenaren, bepaalde groepen of individuen. Zo wordt het Archeologisch Rijksmonumentpaspoort breed ingezet, terwijl het eigenaren per rijksmonument specifieke informatie verschaft.

Een periodieke digitale enquête biedt zicht op wat er bij eigenaren speelt, of er in de loop van de jaren trends zichtbaar zijn en of behoeften veranderen. En het geeft een indruk of nieuwe financiële instrumenten aanslaan.

Het Rijk (mogelijk in samenwerking met partijen) kan bijeenkomsten organiseren voor bepaalde categorieën eigenaren of voor eigenaren van bepaalde complextypen. Hier kan nader worden ingegaan op de knelpunten die deze eigenaren ervaren en gezamenlijk worden gezocht naar oplossingen.

Daarnaast kunnen voor groepen eigenaren brochures, interactieve software en andere informatiemiddelen worden ontwikkeld die aansluiten bij hun specifieke behoeften.¹⁰²

Om het materiaal goed te laten aanslaan is het natuurlijk noodzakelijk te weten welke behoeften er leven en hoeveel kennis eigenaren al hebben van hun monument en het gewenste onderhoud. We raden aan om in de toekomst eigenaren ook meer te betrekken bij de ontwikkeling van het materiaal en aan te sluiten bij bestaande kennisnetwerken van de doelgroep. Zo zijn speciaal voor terreinbeherende organisaties leidraden opgesteld voor een bepaald type onderhoud, bijvoorbeeld heidebeheer, en archeologische monumenten. De opzet en inhoud zijn besproken in een klankbordgroep waaraan vertegenwoordigers van diverse terreinbeherende organisaties deelnamen. Het materiaal wordt beschikbaar gesteld via bestaande digitale kennisnetwerken waar de doelgroep al veelvuldig gebruik van maakt.

We raden aan goede relaties op te bouwen met koepelorganisaties van eigenaren, zoals de Unie van Bosgroepen, BoerenNatuur en stichting LandschappenNL, en ook gebruik te maken van

de netwerken van andere instanties. Zo heeft de provincie Flevoland zelf al redelijk goed contact met eigenaren van archeologische terreinen. Bij de uitgifte van het Archeologisch Rijksmonumentpaspoort werkt de Rijksdienst samen met deze provincie. Het is ook zaak zelf op pad te gaan en persoonlijk met eigenaren te spreken. Direct contact werkt soms het best. Voor overleg over onderhoud is het zeker bij terreinbeherende organisaties zaak om met de juiste personen het werkproces te bespreken en vast te leggen. Een werkprotocol kan misverstanden en verkeerde veldbeslissingen voorkomen.

7.7 Kennisontwikkeling en kennisverspreiding op het gebied van instandhouding

---

Het rapport *Beschermde maar kwetsbaar: Fysieke bedreigingen van archeologische rijksmonumenten en de maatregelen om ze te behouden* signaleert een aantal kennislacunes.¹⁰³ Onderzoek gericht op de instandhouding van archeologische monumenten blijft daarom wenselijk.

Van veel fysieke bedreigingen is wel bekend dat ze schadelijk zijn, maar niet hoe snel de degradatie van archeologische resten verloopt.

Onderzoek naar de snelheid van de degradatie – of deze traag verloopt dan wel juist abrupt en kortstondig optreedt – is relevant om te bepalen of er op korte termijn instandhoudingsmaatregelen nodig zijn.

Van sommige bedreigingen staat niet vast of ze schadelijk zijn voor het bodemarchief. Zo is niet duidelijk of het vervagen van grondsporen (verblauwing) een onomkeerbaar verschijnsel is. Het is dus noodzakelijk onderzoek te (blijven) doen naar degradatieprocessen en nieuwe maatregelen of verbetering van bestaande. Ook blijft het belangrijk deze nieuwe kennis te verspreiden op een manier die is toegesneden op de doelgroepen.

¹⁰² Janssen et al. 2021.

¹⁰³ Willemsse 2020, 131.

8 Conclusies en bouwstenen voor een betere instandhouding

G. Mauro

Hier presenteren we de belangrijkste conclusies uit de zes onderzoeksprojecten van het deelprogramma Instandhouding Archeologische Rijksmonumenten (2018-2021). We besluiten met zes bouwstenen die kunnen leiden tot een betere instandhouding.

8.1 Beantwoording onderzoeksvragen

In de inleiding van dit rapport zijn zes vragen gesteld, die per hoofdstuk uitgebreid zijn behandeld. Soms zijn de vragen opgedeeld in subvragen om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden. Hier vatten we de antwoorden kort samen.

Wat is de samenstelling van het bestand aan archeologische rijksmonumenten op land?

De 1458 archeologische rijksmonumenten op het land zijn niet evenredig verspreid over Nederland.¹⁰⁴ De grootste dichtheden zijn te vinden in de provincies Gelderland, Groningen en Friesland. Het betreft hier voornamelijk grafheuvels en terpen (wierden in Groningen). De meeste monumenten zijn dan ook zichtbaar. Ongeveer de helft is niet groter dan 1 ha, slechts 79 monumenten beslaan meer dan 10 ha en 13 monumenten hebben een omvang van meer dan 100 ha. De meeste zijn vóór 1988 aangewezen als archeologisch rijksmonument. Monumenten kunnen meerdere complexen bevatten zoals grafheuvels, kasteelruïnes en woonplaatsen. Er zijn in totaal 4128 wettelijk beschermde complexen. Bij 871 rijksmonumenten gaat het om één complex; 487 monumenten bevatten 2 tot 5 complexen. De resterende 100 monumenten tellen er ieder meer dan 5. Het totale areaal rijksmonumenten bedraagt 7664 ha. Het merendeel heeft als grondgebruik natuur (4270 ha, 56%) waarvan ruim 2400 ha bos. Andere belangrijke typen grondgebruik zijn grasland (1772 ha, 23%), bouwland (663 ha, 9%) en bebouwd terrein (581 ha, 8%).

Welke factoren bepalen de fysieke staat?

De fysieke staat is de toestand waarin een monument zich op een bepaald moment bevindt. Dit is pas bekend vanaf de dag dat het monument ontdekt en gedocumenteerd is. Daarvóór heeft al aantasting van de archeologische resten plaatsgevonden.

De fysieke staat wordt uitgedrukt in gaafheid en conservering en die geven aan in hoeverre

archeologische resten nog intact zijn en in hun oorspronkelijke positie liggen. In hoeverre het bodemarchief degradeert, is afhankelijk van de aard, omvang en duur van de bedreiging, de diepte waarop de archeologische resten liggen, de vondst- en spoordichtheid, de bodemgesteldheid, de flora en fauna en het grondgebruik.

Wat is de huidige fysieke staat van alle archeologische rijksmonumenten op land en hoe groot is de instandhoudingsopgave?

De nulmeting is uitgevoerd op de archeologisch inhoudelijke eenheden binnen een monument, de complexen. Als we kijken naar die complexen, blijkt dat 67% in goede of redelijke staat is, een derde scoort matig of slecht. Op rijksmonumentenniveau is de uitkomst vrijwel hetzelfde. Van de rijksmonumenten heeft 32% ten minste één complex waarvan de huidige toestand matig of slecht is. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de visuele inspectie minder geschikt is voor het vaststellen van de huidige toestand van complexen gelegen in landbouwgebied. Met de gekozen methode zijn kleinere, zichtbare complexen vaak goed te beoordelen. Dat ligt anders bij grotere complexen in bouwland en grasland. Grootschalige verstoringen in de bodem zijn in de regel niet of minder goed herkenbaar als fysieke verstoring aan het oppervlak. Ook al oogt de staat van het complex in de huidige situatie stabiel, het complex kan al vele decennia fysiek zijn aangetast door agrarisch gebruik.

Welke typen eigenaren zijn er te onderscheiden en wat is hun houding ten opzichte van hun monument?

In het rapport zijn de eigenaren in vier categorieën ingedeeld, namelijk particulieren, terreinbeherende organisaties, overheid en overige (zoals nuts- en verzekeringsbedrijven). Binnen de terreinbeherende organisaties onderscheiden we nog Staatsbosbeheer, de vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten en overige organisaties. De overheid kent vier partijen: Rijk, provincies, waterschappen en gemeenten.

Uit de digitale enquête onder eigenaren blijkt dat de meesten op de hoogte zijn van het bestaan

¹⁰⁴ Dit is het aantal dat bij aanvang van de nulmeting, zomer 2018, in het Rijksmonumentenregister was ingeschreven.

van hun monument(en). Zij weten redelijk goed welk complex of welke complexen zich op de monumenten bevinden, maar zijn minder bekend met het verhaal erachter. Zo'n 87% geeft aan interesse te hebben in meer informatie over hun rijksmonument. Het merendeel van de respondenten staat neutraal tegenover het bezit van een archeologisch rijksmonument, zij ervaren het niet als last of lust (63%). Overheden zijn er het vaakst positief over (59%), de categorie overige eigenaren ervaart hun monument het meest als last (10%). De meeste respondenten geven aan geen onderhoud uit te voeren (72%). Bij particulieren is dat de grootste groep (79%). Een klein percentage eigenaren kent de Sim (18%). Met name onder particulieren is deze regeling onbekend (slechts 9% weet ervan). Alle drie de ondervraagde terreinbeherende organisaties kennen de regeling wel. Slechts een klein aantal respondenten geeft aan ook gebruik te maken van de Sim (5%). Ook hier vormen de terreinbeherende organisaties de uitzondering. Twee van de drie die de enquête hebben ingevuld, maken gebruik van de regeling. De uitkomsten van het onderzoek kunnen een te positief beeld oproepen. Het gaat hier immers om eigenaren die de moeite namen de digitale enquête in te vullen.

Wat zijn de verwachtingen op middellange termijn als er niets verandert in het archeologiebeleid?

In de nabije toekomst zullen er grote ruimtelijke ontwikkelingen plaatsvinden. Deze hangen samen met klimaatverandering, de energietransitie, demografie, de verstedelijking en veranderingen in de landbouw, recreatie en het natuurbeheer. Bij een toenemende druk op de ruimte moet een gedegen afweging worden gemaakt tussen archeologische en andere belangen. Het in situ behoud van archeologische rijksmonumenten kan hierbij in het gedrang komen – vooral rond stedelijke agglomeraties, maar ook in het buitengebied knelt het. De voorgenomen bebouwing, natuurherstel, schaalvergroting in de landbouw en de komst van wind- en zonneparken vormen alle een risico voor de instandhouding van rijksmonumenten. Anderzijds liggen er ook kansen. Bij de ruimtelijke ontwikkelingen dient cultuurhistorie (waaronder archeologie) te worden meegenomen. Het Rijk voert al jaren een beleid waarbij het verleden inspiratie kan bieden voor planontwikkeling, en huldigt het credo 'behoud door

ontwikkeling'. Succesvolle voorbeelden zijn het castellum De Hoge Woerd in Leidsche Rijn, Utrecht en het Strubben Kniphorstbosch in Noord-Drenthe.

Naast de ruimtelijke ontwikkeling kan ook de invoering van de *Omgevingswet* risico's met zich meebrengen. Met de verschuiving van het bevoegde gezag bij meervoudige vergunningaanvragen van Rijk naar gemeenten komen mogelijk de archeologische rijksmonumenten onder grotere druk te staan. Goede afstemming en communicatie tussen beide overheden zijn hier van groot belang.

Hoe kunnen we tot een optimale zorg voor onze archeologische rijksmonumenten komen?

In het vorige hoofdstuk hebben we een strategie geschetst voor een betere instandhouding. Deze berust op drie pijlers: een cyclische monitor, effectieve instrumenten en een goede communicatie met eigenaren en gemeenten. De frequentie van de monitor is afhankelijk van de mate waarin een archeologisch rijksmonument wordt bedreigd. In een cyclus van negen jaar worden alle archeologische rijksmonumenten ten minste eenmaal in het veld geïnspecteerd. Sommige zullen vaker moeten worden beoordeeld.

Met instrumenten voor instandhouding worden zowel financiële als wettelijke middelen bedoeld. Bij de eerste is een onderscheid gemaakt in financiering van klein onderhoud, groot onderhoud en monumenten in agrarisch grondgebruik.

Met de vergunningsplicht wordt getracht zo veel mogelijk aantasting van het archeologische monument te voorkómen. Mocht degradatie snel verlopen, is deze niet af te remmen of zijn de noodzakelijke maatregelen te kostbaar, dan kan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap kiezen voor behoud ex situ of het monument opgeven en schrappen uit het Rijksmonumentenregister.

Communicatie met eigenaren is essentieel voor een goede instandhouding. Zonder hun betrokkenheid zal instandhouding een lastige opgave blijven. Het Archeologisch Rijksmonumentpaspoort kan daarbij een waardevol hulpmiddel zijn. De contacten met eigenaren dienen het draagvlak voor instandhouding te vergroten en inzicht te geven in waar eigenaren tegen aanlopen en wat hun behoeften zijn.

Kennisontwikkeling op het gebied van instandhouding blijft belangrijk, net als het delen van nieuwe inzichten.

8.2 Bouwstenen voor een betere instandhouding

Op basis van de analyse van de huidige stand van zaken komen we tot een aantal bouwstenen om de instandhouding van de archeologische rijksmonumenten te verbeteren.

Het voortzetten van de monitor archeologische rijksmonumenten

Monitoren van archeologische rijksmonumenten is van groot belang voor een betere instandhouding. Niet alleen kan aan de hand van de monitorresultaten worden bepaald wat de staat is van de rijksmonumenten en welke maatregelen gewenst zijn om ze in stand te houden. Ook kunnen overtredingen worden geconstateerd en is vast te stellen of financiële middelen effectief zijn ingezet. Bovendien biedt een veldinspectie een contactmoment met eigenaren. Daarbij wordt aangeraden om:

- een negenjarige monitorcyclus aan te houden, waarbij de frequentie van de monitoring afhangt van de mate van bedreiging;
- de monitordata centraal en overzichtelijk op te slaan. Zorg dat de resultaten van opeenvolgende veldinspecties c.q. boringen relatief eenvoudig te vergelijken zijn;
- de uitkomsten van de monitor te benutten om de inzet van het Rijk op instandhouding te prioriteren;
- de uitkomsten mee te nemen in de Erfgoedmonitor;
- de gekozen methodiek en organisatie na de nulmeting en na iedere volledige monitorcyclus te evalueren. Bij eventuele aanpassingen in de methodiek dienen de resultaten van de monitorrondes onderling vergelijkbaar te blijven.

Het ontwikkelen van een apart financieel regime voor archeologische rijksmonumenten¹⁰⁵

De Subsidieregeling Instandhouding Monumenten schiet voor de archeologische rijksmonumenten tekort. In tegenstelling tot gebouwde rijksmonumenten hebben eigenaren

van archeologische rijksmonumenten nauwelijks baat bij de instandhouding van deze monumenten.

Het is daarom zaak dat financiële instrumenten eigenaren optimaal uitnodigen om daadwerkelijk gebruik hiervan te maken. Dat leidt tot de volgende drie overwegingen:

- overweeg eigenaren de mogelijkheid te bieden zelf klein onderhoud te plegen met een goede subsidieregeling of ermee in te stemmen dat het Rijk het onderhoud uitbesteedt aan derden. Momenteel is het onbekend in hoeverre gewenste aanpassingen binnen de Sim Archeologie kunnen worden verwerkt of dat een nieuwe regeling gewenst is. De evaluatie van de Sim levert het momentum om dit te onderzoeken. Het is aan te raden om na te gaan of de financiering voor klein en groot onderhoud in één regeling te combineren is;
- voor agrariërs kan het bezit van een archeologisch rijksmonument een belemmering vormen voor de bedrijfsvoering. Mogelijke oplossing is om de boeren bij wie een archeologisch rijksmonument deel uitmaakt van hun agrarische bedrijfsvoering, de mogelijkheid te bieden het monument te verkopen of een kwalitatieve verplichting aan te gaan. Bij een kwalitatieve verplichting ziet de eigenaar af van een voor de archeologie schadelijke teelt of bodembewerking en ontvangt daarvoor een vergoeding. Het Terpenproject Fryslân heeft het succes hiervan aangetoond. Een dergelijk project kan ook elders worden opgestart. Het is aan te raden daarbij de samenwerking te zoeken met provincies en dit op projectmatige basis uit te voeren, waarbij provincies verantwoordelijk zijn voor de uitvoering en kennis, en het Rijk voor budget, advies en kennis;
- Staatsbosbeheer heeft de meeste archeologische rijksmonumenten in handen (15% in aantal en 25% in oppervlakte). Jaarlijks ontvangt Staatsbosbeheer 1,27 miljoen euro van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit voor de instandhouding van alle rijksmonumenten. Het bedrag is echter onvoldoende om ook het onderhoud van hun archeologische rijksmonumenten te kunnen realiseren. Dat blijkt onder andere uit de SIM-aanvragen die Staatsbosbeheer heeft ingediend. Vanaf 2012 heeft Staatsbosbeheer voor circa 300 (gebouwde, groene en archeo-

¹⁰⁵ Deze aanbeveling is gelijk aan de aanbeveling uit het rapport Evaluatie Subsidieregeling Instandhouding Monumenten, Bongers et al. 2021.

logische) rijksmonumenten een SIM-subsidie voor gemiddeld 2,5 miljoen euro per jaar aangevraagd.¹⁰⁶ Staatsbosbeheer is een publiekrechtelijke organisatie en kan daarom geen POM-status verkrijgen. Voor elk archeologisch rijksmonument moet Staatsbosbeheer een aparte subsidieaanvraag indienen. Het wordt aangeraden om de organisatie in staat te stellen om voor meerdere rijksmonumenten één aanvraag te doen. Een tweede optie is dat het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de bijdrage van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit aanvult voor het verrichten van klein onderhoud aan archeologische rijksmonumenten. Dit laatste is relatief eenvoudig uit te voeren en geeft minder administratieve lasten voor zowel het Rijk als Staatsbosbeheer.

Bij de uitwerking van een apart financieel regime kan gedacht worden aan een aanpak langs de volgende lijnen:

- verken of het onderhoud van speciale voorzieningen van archeologische rijksmonumenten in museale opstelling ook in aanmerking komt voor een financiële bijdrage;¹⁰⁷
- probeer bij het uitbesteden van klein onderhoud ook zo veel mogelijk vrijwilligers te betrekken;
- evalueer nieuwe financiële instrumenten regelmatig;
- hanteer bij het ontwikkelen van een aantrekkelijke regeling voor onderhoud zoveel mogelijk de volgende uitgangspunten:
  - a. verminder de administratieve verplichting;
  - b. hou het zoveel mogelijk bij eenvoudige procedures;
  - c. overweeg een subsidiëring voor tien of twaalf jaar in plaats van de huidige zes jaar. Hiermee sluit de regeling beter aan bij de termijnen die gelden voor beheerplannen van terreinbeheerende organisaties;
  - d. overweeg geen drempelbedrag te hanteren,
  - e. de kosten van een verplichte accountantsverklaring wegen vaak niet op tegen de baten. Bedenk of een accountantsverklaring echt gewenst is en zo ja in welke gevallen en bij welke bedragen;
  - f. de huidige eigen bijdrage van 40% wordt door veel partijen als een drempel ervaren. Overweeg zoveel mogelijk de eigen bijdrage te minimaliseren of af te schaffen. Ter vergelijking met het natuurbeheer, voor het regulier

onderhoud is de eigen bijdrage in 2021 verlaagd van 25% naar 16%;

- g. stel eigenaren met meerdere archeologische rijksmonumenten in staat om één aanvraag in te dienen.

In bijzondere situaties het opgeven of ex situ bewaren van een rijksmonument en vervolgens het monument verwijderen uit het Rijksmonumentenregister

Er is sprake van een bijzonder situatie als extreme degradatie optreedt door natuurlijke oorzaken of ten gevolge van niet-vergunningsplichtige bodemingrepen, en als instandhoudingsmaatregelen geen oplossing bieden of de kosten niet meer in verhouding staan tot de aanwezige archeologische waarden.

Het opbouwen en in stand houden van een duurzame relatie tussen Rijk en eigenaren

Eigenaren spelen een cruciale rol bij de instandhouding van het archeologisch erfgoed. Om een goede relatie te bouwen kan gedacht worden aan:

- herhalen van een digitale enquête op gezette tijden, minimaal om de zes jaar;
- de resultaten van de enquête gebruiken als input voor een evaluatie van (nieuwe) financiële instrumenten;
- organiseren van (digitale) platforms, bijeenkomsten voor specifieke groepen eigenaren en ontwikkelen van interactieve software;
- alle eigenaren een Archeologisch Rijksmonumentpaspoort aan te bieden.

Het zorgen voor een goede afstemming met gemeenten bij de inwerkingtreding van de Omgevingswet

Bij de invoering van de *Omgevingswet* zullen gemeenten meervoudige vergunningaanvragen gaan beoordelen als die ook archeologische rijksmonumenten betreffen. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap krijgt dan een advies- en instemmingsrecht. Uit onderzoek blijkt dat lang niet iedere gemeente op deze taak is voorbereid. Gemeenten dienen ook toegang te hebben tot relevante informatie. De volgende punten zijn van belang:

- zorgen voor een goede ontsluiting van de data van de archeologische rijksmonumenten;
- investeren in een goede werkrelatie met gemeenten.

¹⁰⁶ Staatsbosbeheer schat de totale onderhoudskosten van alle rijksmonumenten (gebouwde, groene en archeologische) in eigen bezit op 3 tot 4 miljoen euro per jaar. Mededeling J. van der Linden 2021, senior adviseur Landschap & Cultuurhistorie bij Staatsbosbeheer.

¹⁰⁷ Denk aan de resten van het Romeinse badhuis in het Thermenmuseum Heerlen, de neolithische grafkelder van Stein, de Gallo-Romeinse tempel van Elst en de resten van het castellum Traiectum in DOMunder te Utrecht.

Het blijven investeren in kennisontwikkeling en kennisdeling over instandhouding

Inmiddels is behoorlijk veel kennis vergaard over de instandhouding van archeologische resten. Er zijn nog kennislacunes, bijvoorbeeld over de snelheid van degradatie. Ook kunnen nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen en inzichten tot nieuwe vragen leiden. Het is dus noodzakelijk onderzoek te (blijven) doen naar degradatieprocessen, nieuwe maatregelen en verbetering van bestaande maatregelen. Een volgende stap is dat

deze nieuwe kennis ook bij de juiste doelgroepen belandt. Hiervoor worden twee suggesties gedaan:

- betrek, zover mogelijk, doelgroepen bij de ontwikkeling van informatiemateriaal en interactieve software om kennis te delen;
- maak bij de kennisontwikkeling ook gebruik van kennis van andere partijen en bij kennisdeling van bestaande digitale kennisnetwerken.

- Adviesbureau Haver Droeze**, 2020. *Landschappelijke inpassing zonnepark 'Zomereiken' te Groenlo, Amersfoort.*
- Amersfoort, M. van, E. Jongsma & E. van Essen** 2008: *Behoud van aardkundige en archeologische waarden rond Schokland, Dronten* (Rapport Aquator Groen & Ruimte).
- Bazelmans, J. & M.H. Wispelwey** 2021: *Over gemeenten, archeologie en ruimtelijke ordening: Een onderzoek naar de belangenafweging rond archeologie bij gemeenten, Amersfoort.*
- Beer, J. de**, 2020: *De demografische toekomst van Nederland: wat weten we en wat is nog onzeker?* DEMOS 36 (3), 1-4.
- Boer, M. de, E. van As, H.J.P.M. van den Berselaar, E. Beukers, O. Brinkkemper, P.W.F. Brinkman, A. Haytsma, M.C. Kosian, R.C.G.M. Lauwerier, M.W. Schnitker & H.J.T. Weerts (red.)** 2009: *Erfgoedbalans 2009: Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland, Amersfoort.*
- Bongers, F., B. Verfürden, M. Driessse, A. Grond, M. Hanswijk, G. de Moor, J. van Zeist** 2021: *Evaluatie Subsidieregeling instandhouding monumenten, Utrecht* (Rapport Dialogic en Hylkema Erfgoed 020.068.2107).
- Buizer, B.**, 2000: *Tussenrapportage Wierdenproject 1999-2000, Dronten* (Rapport DLV-Adviesgroep).
- Datema, R.R.**, 2015: *Steekproef naar de staat van archeologische rijksmonumenten, Amersfoort* (ADC Rapporten 4002).
- De Detector Amateur**, 2019: *Jaarverslag 2019, z.p.*
- Erfgoedinspectie**, 2019: *Vergunningverlening archeologische rijksmonumenten: Van Monumentenwet naar Omgevingswet, Den Haag.*
- Erfgoedinspectie**, 2021a: *Monitor gemeenten monumenten en archeologie 2019-2020: Benchmark, Den Haag.*
- Erfgoedinspectie**, 2021b: *Themavragen Kwaliteitscriteria 2.2 archeologie voor vergunningverlening, toezicht en handhaving: Monitor monumenten archeologie 2019-2020 gemeenten, Den Haag.*
- Huisman, D.J. & B.J.H. van Os** 2016: *Relax, don't do it: A future for archaeological monitoring, Conservation and Management of Archaeological Sites July 2016, 121-131.*
- Jansen, H. & M. Coenen** 2014: *Onderzoek instandhouding archeologische monumenten 'kleine eigenaren', Houten* (Grontmij Archeologische Rapporten 1428).
- Janssen J., B. Smit, N. Wijsbek & R. van Lanen** 2021: *Koersen op kennis: Verkenning naar de kennisfunctie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.*
- Kalshoven, M.J., M.T. Leenders, K. Leijnse, E.K. Mietes & M.S. de Rooij** 2021: *Nulmeting Archeologische rijksmonumenten: Verantwoordingsdocument, 's-Hertogenbosch.*
- Koot, C.W., W.J. Weerheijm, M.E. Lobbes, E. Picard, N. Schoute & R. Schrijvers** 2021: *In situ behoud van 'archeologie voor de toekomst': Evaluatie van 248 in situ behouden vindplaatsen uit de twee inventarisaties 2007-2013, Amersfoort* (Vestigia rapporten V2052).
- Langen, G. de, G.V. Mauro & M. Snoek** 2021: *Van akker naar gras, Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 3, 26-27.*
- Lascaris, M.A.**, 2019: *Archeologie en verstoring door bodembewerking: Evaluatie van de effecten van grondbewerking in agrarisch en stedelijk gebied en het onderzoek daarnaar, Amersfoort* (Rapportage archeologische monumentenzorg 257).
- Leijnse, K., E.K. Mietes & M.S. de Rooij** 2020: *Evaluatie gesprekken pilot, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport).
- Leijnse, K., E.K. Mietes & M.S. de Rooij** 2021: *Beheer archeologische rijksmonumenten, resultaten van een digitale enquête onder eigenaren en gebruikers, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport).
- Linde, T. van der, A. Muller & S. van Baalen** 2018: *Masterplan Archeologie Windplan Blauw, Leiden.*
- Mauro, G.V.**, 2004: *Archeologisch vriendelijk boeren: Ervaringen met financiële overeenkomst aangepast grondgebruik, Amersfoort* (ROB interne rapporten).
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit**, 2018: *Visie landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden, Den Haag.*
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit**, 2020a: *Uitvoeringsprogramma Natuur, Den Haag.*
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit**, 2020b: *Bos voor de toekomst, Den Haag.*
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap**, 2018a: *Cultuur in een open samenleving, Den Haag.*
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap**, 2018b: *Erfgoed telt: De betekenis van het erfgoed voor de samenleving, Den Haag.*
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen**, 2019: *Perspectief bestemming Nederland: Een nieuwe visie op bestemming Nederland ten behoeve van het welzijn van alle Nederlanders, Den Haag.*
- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut & Centraal Bureau voor de Statistiek**, 2020: *Bevolking 2050 in beeld. Drukker, diverser en dubbelgrijs: Deelrapport Verkenning Bevolking 2050, Den Haag.*
- Norel, R. van**, 2018: *Taxatierapport. Twee terpercelen te Peins en Wijnaldum, Grou.*
- Raad van Cultuur**, 2019: *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit, Den Haag* (sectoradvies Monumenten en Archeologie).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2016: Beleidsagenda Archeologische monumentenzorg 2017-2020, niet gepubliceerd.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019: Oplegger Protocol 4.7 in verband met de uitvraag Nulmeting Archeologische Rijksmonumenten 2019-2021, Amersfoort.

Rijksoverheid, 2020a: Nationale Omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving, Den Haag.

Rijksoverheid, 2020b: Hoofdlijnen Programma Natuur, Den Haag.

Rijksoverheid, 2021: Handvest 'Nederland Natuurinclusief': Natuur inzetten voor een sterke en vitale samenleving, Den Haag.

Roorda, I., F. Brounen & G. Mauro 2021: *Behoud ex situ; een instrument voor het behoud van een bedreigd bodemarchief als kennisbron van het verleden*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Blauwe rapporten).

Roorda, I., L. Theunissen, B. van Os & J. Colenberg 2020: *Een lange weg naar een betere bescherming: Degradatieprocessen op het rijksmonument Aartswoud-'t Hoog/Drie Bunders (gemeente Opmeer)*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 259).

Schreuder, R., M.A.E. van Leeuwen, M. van Amersfoort 2008: *BO-bodemdiensten pilot Schokland: Een methodiek voor maatwerk bij vergoedingen*, Wageningen (Rapport Praktijkonderzoek Plant & Omgeving 3250122308).

Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer, 2018: Protocol 4003: Inventariserend Veldonderzoek (landbodems), versie 4.1, Gouda.

Stöver, J., 2022a: *Rapportage project Maatregelen: Steilrand dorpsterp Oostrum*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Blauwe rapporten).

Stöver, J., 2022b: *Rapportage project Maatregelen: Project Tjessens, ophoging van een rijksmonument in agrarisch gebruik*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Blauwe rapporten).

Stöver, J., 2022c: *Rapportage project Maatregelen: Steilrand dorpswierde Wirdum*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Blauwe rapporten).

Stöver, J., 2022d: *Rapportage project Maatregelen: Project herstelplan kasteelruïne Gennepershuis*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Blauwe rapporten).

Stöver, J. & L. de Wit 2022: [titel] *Tijdschrift Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 1, Amersfoort.

Schut, P., 2020: *De Brim/Sim-regeling archeologische rijksmonumenten 2012-2018 revisited*, Amersfoort.

Smit, B.I., D. Schmutzhart, J. Bazelmans, J. Bouwmeester, J. Jongma, J. Schreurs, A. Klomp, L. Theunissen, M. Linssen, M. Verschuur, M. ter Schegget & T. de Groot 2019: *In situ 2100: De betekenis en vormgeving van de bescherming van archeologische vindplaatsen*, Amersfoort.

Visser, M., A. Cruysheer & A. van de Bunt 2021: *De Archeobrigade, De Bilt* (Rapport Landschap Erfgoed Utrecht).

Willemse, N.W., 2020: *Beschermd maar kwetsbaar: Fysieke bedreigingen van archeologische rijksmonumenten en maatregelen om ze te behouden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 67).

Wit, G. de & A. Sloos 2008: *De interpretatie van archeologische waarnemingen in Archis. Een concept voor een nieuwe set complextypen*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 165).

Actuele staat

Hoe het complex er fysiek bij ligt, wat de conserveringstoestand van het archeologisch vondstmateriaal is en wat de belevingswaarde van de zichtbare complexen is. Bij het bepalen van de actuele staat van archeologische complexen spelen de huidige toestand, de conserveringstoestand en de belevingswaarde een belangrijke rol.

AMK-terrein

Behoudenswaardig archeologisch monument dat is opgenomen op een archeologische beleidskaart en veelal planologisch beschermd is (via het bestemmingsplan).

Archeologisch monument

Terrein dat deel uitmaakt van cultureel erfgoed vanwege de daar aanwezige overblijfselen, voorwerpen of andere sporen van menselijke aanwezigheid in het verleden, met inbegrip van die overblijfselen, voorwerpen en sporen. Is gelijk aan 'archeologische vindplaats'.

Archeologisch rijksmonument

Archeologisch monument dat is ingeschreven in het Rijksmonumentenregister.

Beheer

Het treffen van regulier uit te voeren maatregelen op een archeologisch monument om ervoor te zorgen dat deze in goede staat wordt gebracht of blijft. Beheer is gericht op het behoud van de informatiewaarde en/of belevingswaarde. Is gelijk aan 'klein onderhoud'.

Beheersmaatregel

Alle regulier te treffen maatregelen op een archeologisch monument om ervoor te zorgen dat dit in goede staat wordt gebracht of blijft.

Behoud

Alle maatregelen om de huidige informatiewaarde of belevingswaarde van een archeologisch monument te bewaren. Het behoud van de informatiewaarde kan zowel in situ als ex situ plaatsvinden.

Belevingswaarde

De mate waarin een archeologische vindplaats gewaardeerd wordt om haar schoonheid of als een herinnering aan het verleden.

Complex

Verzameling van in tijd en ruimte geassocieerde vondsten en/of grondsporen.

Complextype

Interpretatie van een specifieke vondst en/of grondspoor of een groep daarvan; het geeft aan in welke systeemcontext (complex) een vondst of grondspoor heeft gefunctioneerd.

Conserveren

Het behandelen van een object en/of zijn omgeving om het natuurlijk verval zo veel mogelijk te beperken. Maximale reversibiliteit is daarbij het uitgangspunt (de behandeling moet terug te draaien zijn).

Consolidatie

Het maximaal vertragen of tot stilstand brengen van een degradatieproces.

Degradatie

Kwaliteitsverlies van het materiaal of de grondsporen als gevolg van een verandering van de fysische en chemische eigenschappen van de omgeving.

Eigenaar

Natuurlijk of rechtspersoon die het recht van eigendom of een ander zakelijk recht heeft op een archeologisch monument.

Erfpacht

Zakelijk recht dat de erfpachter de bevoegdheid geeft andermans onroerende zaak (terrein) te gebruiken, waarbij de pacht niet eindigt als de verpachter sterft.

Erfpachter

Persoon die een onroerende zaak (terrein) in erfpacht heeft.

Erfverpachter

Persoon die een onroerende zaak (terrein) in erfpacht geeft aan een erfpachter.

Erosie

Verzamelnaam voor processen die het aardoppervlak aantasten en los materiaal afvoeren. Erosie vindt voornamelijk plaats door wind, ijs en stromend water.

Fysieke bescherming

Samenspel van alle maatregelen gericht op het behoud van archeologische monumenten in situ als bron van kennis en beleving. Is gelijk aan 'in stand houden' en 'onderhoud'.

Grondgebruiker

Persoon die een terrein in gebruik heeft, maar geen eigenaar daarvan hoeft te zijn.

Groot onderhoud

Het treffen van eenmalige maatregelen om (verdere) aantasting van de informatiewaarde van een archeologisch monument te voorkomen of de beleving te herstellen. Is gelijk aan 'inrichting'.

Herinneringswaarde

De herinnering die een archeologisch monument oproept over het verleden.

Huidige toestand

De mate van fysieke verstoring én de staat van onderhoud van het complex in combinatie met de mate van stabiliteit van de directe omgeving zoals een crossbaan direct naast grafheuvels.

Informatieverlies

Het verlies van archeologische informatie waardoor bepaalde aspecten van het verleden niet meer te achterhalen zijn, doordat de herkenbaarheid, betekenis of onderlinge samenhang van grondsporen, vondsten en lagen (informatiedragers) in de bodem verloren gaat.

Informatiewaarde

De betekenis van een monument als bron van kennis van het verleden. De informatiewaarde wordt bepaald door de mate waarin een onderzoek op het archeologisch monument een bijdrage kan leveren aan nieuwe kennisvorming over het verleden. Is gelijk aan 'restwaarde'.

Inrichting

Het treffen van eenmalige maatregelen om (verdere) aantasting van de informatiewaarde van een archeologisch monument te voorkomen of beleving te herstellen. Is gelijk aan 'groot onderhoud'.

Inrichtingsmaatregel

Alle eenmalig te treffen beschermingsmaatregelen om (verdere) aantasting van de informatiewaarde van een archeologisch monument te voorkomen of de beleving te herstellen.

In stand houden

Samenspel van alle maatregelen gericht op het behoud van archeologische monumenten in situ als bron van kennis en beleving. Is gelijk aan 'fysieke bescherming' en 'onderhoud'.

Instrument

Een middel.

Klein onderhoud

Het treffen van regulier uit te voeren maatregelen op een archeologisch monument om ervoor te zorgen dat dit in goede staat wordt gebracht of blijft. Het is gericht op het behoud van de informatiewaarde en/of belevingswaarde. Is gelijk aan 'beheer'.

Maatregel

Een handeling of ingreep.

Monitoring (archeologische)

Het meten en waarnemen van de fysieke conditie van monumenten op bepaalde, vooraf vastgestelde aspecten met daartoe geëigende middelen en gedurende een afgesproken periode. Het doel is inzicht te verwerven in het fysieke degradatieproces van archeologische monumenten en de effectiviteit van de getroffen maatregelen om degradatie tegen te gaan.

Monument

Onroerende zaak die deel uitmaakt van cultureel erfgoed (ongeacht of dit beschermd is).

Natuurlijke degradatie

Kwaliteitsverlies van het materiaal of de grondsporen als gevolg van een verandering van de fysieke en chemische eigenschappen van de omgeving door natuurlijke processen of door menselijk handelen in een ver verleden.

Onderhoud

Samenspel van alle maatregelen gericht op het behoud van archeologische monumenten in situ als bron van kennis en beleving. Is gelijk aan 'fysieke bescherming' en 'in stand houden'.

Pacht

Zakelijk recht dat de erfpachter de bevoegdheid geeft andermans onroerende zaak (terrein) te gebruiken.

Pachter

Persoon die een onroerende zaak (terrein) in pacht heeft.

Restauratie

Werkzaamheden die het normale onderhoud te boven gaan en noodzakelijk zijn voor herstel. Het gaat om het geheel van handelingen aan een beschadigd of gedeeltelijk verloren gegaan bouwkundig of archeologisch restant of object met het doel deze terug te brengen in een vooraf gedefinieerde toestand.

Restwaarde

De betekenis van een monument als bron van kennis van het verleden. De restwaarde wordt bepaald door de mate waarin een onderzoek op het archeologisch monument een bijdrage kan leveren aan nieuwe kennisvorming over het verleden. Is gelijk aan 'informatiewaarde'.

Rijksmonument

Gebouwd monument of archeologisch monument dat is ingeschreven in het Rijksmonumentenregister. Een archeologisch rijksmonument kan uit meerdere AMK-terreinen bestaan.

Schoonheid

De esthetisch-landschappelijke waarde van een archeologisch monument, die vooral in zichtbaarheid tot uiting komt.

Schouwen

Het periodiek visueel dan wel met eenvoudige hulpmiddelen waarnemen van de conditie van een archeologisch monument. Is gelijk aan 'visuele inspectie'.

Vindplaats (archeologische)

Terrein dat deel uitmaakt van cultureel erfgoed vanwege de daar aanwezige overblijfselen, voorwerpen of andere sporen van menselijke aanwezigheid in het verleden, met inbegrip van die overblijfselen, voorwerpen en sporen. Is gelijk aan 'archeologisch monument'.

Visuele inspectie

Het visueel dan wel met eenvoudige hulpmiddelen waarnemen van de conditie van een archeologisch monument. Is gelijk aan 'schouwen'.

In de beleidsbrief *Erfgoed telt* zet de rijksoverheid voor de archeologische rijksmonumenten in op drie sporen: een monitor, financiering van klein onderhoud, en verbetering van de communicatie met eigenaren. In dit rapport werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de drieledige strategie verder uit. Aan de hand van de resultaten van een omvangrijke nulmeting beschrijven we de fysieke staat van de monumenten. Ook wordt belicht hoe het bestand aan archeologische rijksmonumenten is opgebouwd, welke type eigenaren te onderscheiden zijn, hoe zij tegen hun monument aankijken en wat wij onder fysieke staat verstaan. We blikken vooruit op de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen, de invoering van de *Omgevingswet* en de mogelijke gevolgen voor het behoud van archeologische rijksmonumenten. Ten slotte reiken we bouwstenen aan voor een betere instandhouding van deze bijzondere monumenten. Daarbij wordt ingegaan op de voortzetting van de monitor, passende instrumenten voor behoud en de relatie tussen Rijk en eigenaren.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.